

॥ श्रीः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

श्रीचक्रपाणिदत्तकृतस्य

प्रौढमनोरमाखण्डनग्रन्थस्य

प्रस्तावः ।

महर्षिपाणिनिकृतसूत्रपाठाध्यायास्तथा तद्व्याख्यानस्य महर्षि-
पतञ्जलिकृतमहाभाष्यस्य एवं कौणित्यवृत्तेः काशिकावृत्तेः भोजरा-
जकृतसरस्वतीकण्ठाभरणाभिधवृत्तेरपि क्रममनादृत्य कैयटहर-
दत्ताद्याचार्याणां मतं च कचिद्विखण्ड्य सिद्धान्तकौमुदीं तद्व्याख्यां
च श्रीभट्टजिदीविताः प्रणौतवन्त इति नैव तिराहितमस्ति विदु-
षाम् । किन्तु

“अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः ।

तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तन्निलोऽप्यस्ति राघवः” (१) ॥

इति कवृत्तो दुर्गसिंहोक्तमवलम्ब्य श्रीचक्रपाणिदत्तेन प्रौढमनोरमा-
ग्रन्थस्य खण्डनं कृतम् । एवं पण्डितसम्पादजगन्नाथेनापि प्रौढमनोर-
माकुचमर्दनाख्यं खण्डनं कृतमित्युभयोरन्वेषणे कृते मयैकं चक्रपाणि-
दत्तकृतप्रौढमनोरमाखण्डनपुस्तकं वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपा-
ठशालीयपुस्तकालये वर्तमानं विक्रमीय १८५९ संवत्सरे लिखितमन-

(१) तिमिङ्गिलो मत्स्यभेद इति अमरकोशे । राघवो मत्स्यभेदेऽपीति कोशः ।

लिख्यं समधिगतं मुद्रणद्वारा तत्रकाशने प्रवृत्तम् । अस्य ग्रन्थस्य स
मालोचने कृते भट्टोजिदीक्षितपौत्रेण कृते शब्दरत्नग्रन्थे तद्व्याख्या
बालभट्टापरनामधेयवैद्यनाथभट्टपायगुण्डिकृते भावतकाशे च “इति
खण्डनकारोक्तमपास्तं” मित्यादि(१)दर्शनान्माननीयत्वेनास्मिन् ग्रं
महासमादरः सञ्जात इति काश्याविद्यासुधानिधिनामके ऽस्मिन्
मासिकपत्रे प्रकाशितः सन्नचिरेष्वेव सर्वेषां सुलभा भवेदित्येतदर्थः
मुद्रयितुमारब्धोऽधिकं तु समाप्ते मुद्रणे निरूपयिष्यामीति शिवम् ॥

(१) दीर्घेत्युपलक्षणं यणोऽपि प्रत्यासत्त्या ऋन्निमित्तकार्यमात्रस्य तेन वारणात्
भत एवाह गुणेति । ऋतो डीत्यनेनेति भावः । यत्तु गुणे तस्य स्थानिवत्त्वेन दीर्घो
यणिति जगन्नाथादिस्तत्र तथा सति बाधकस्य जागरूकत्वात् पूर्वस्यैव स्थानिवत्त्व
श्च । एतेन गुणोत्तरमपीत्यादिखण्डनकृदाद्युक्तिरपास्ता । वार्तिकस्य साधारणत्वादाह
भाष्ये चेति । सर्वत्रेत्युक्त्या तस्य प्रकृतिभावपरत्वेनावड्प्रत्ययमिति खण्डनकृदात्
परास्ता । खण्डनकारोक्तिं खण्डयितुमाह । तस्येति । चाक्रवर्मणस्येत्यर्थः । अनुसर्त
व्यत्वादतीति । एतेन नलोपं प्रति नुटोऽसिद्धत्वान्नुट् स्यादिति मूलोक्तं चित्त्यमि
खण्डनकारोक्तमपास्तम् । यत्तु प्रत्ययान्तपयुर्दाते कार्ये सुब्लोपनिमित्तप्रत्ययलक्ष
नेत्यत्रेदं मानं विशेषापेक्षत्वात् एवंचाह नित्यत्र तिङ्लोपनिमित्तप्रत्ययलक्षणः
तत्र कार्ये दुर्वास्त्वेनाधातुरिति न कार्यमिति खण्डनकृत् । तत् सण्डयति ।
चेति । ज्ञापकमिति ॥

U. G. C. BO

No

गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज

पुस्तकालये

S.V. G. S. College

१८११ ई० ।

Library

TIRUPATI

Acc. No 9522

Date

17/11/69

} विन्ध्येश्वरी प्रसादद्विवेद

ॐ नमः परमात्मने ।

भट्टोजिदीक्षितकृत—

सिद्धान्तकौमुद्या व्याख्यानस्य प्रौढमनोरमाग्रन्थस्य खण्डनम् ।

श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितम् ।

विरोधिनां तिरोभावभव्यो यद्भारतीभरः ।

वटेश्वरं गुरुं शेषवंशोत्तंसं भजामि तम् ॥ १ ॥

दारितरिपुवक्षोजं सच्चक्रपाणिर्नरहरिं नत्वा ।

विद्वन्मण्डलहृद्यं तत्परमतखण्डनं तनुते ॥ २ ॥

हयवरट् ।

हृदयोपदेशोऽडिणोः शत्वलोश्च हकारग्रहणार्थः ।

अतु हयवरट्सूत्रे हकारोपदेशप्रयोजनमडादौ तदग्र-

हणमित्युक्त्वा हल्सूत्रमुपादाय एतत्सूत्रप्रयोजनं श-

नादौ ग्रहणम् । तेनाधुचदित्यादि सिध्यतीत्युक्तम् ।

अत्र प्रथमं हकारोपदेशप्रयोजनमुत्तरत्र सूत्रप्रयोज-

मिति भेदेन ग्रहणे किं बीजम् । न तावदाद्ये हका-

रानुपादानेऽपि यादिग्रहणाय सूत्रमावश्यकमिति ह-
कारोक्तिः । अन्त्ये तु हकारानुपादाने वलादयः प्रत्या-
हारा रेफेणैव ग्राह्या इति लकारोऽपि नोपादेय इति
सूत्रोपादानमिति । तथा सति रेफात् पूर्वं होपदेशे
रेफेण च वलादिग्रहणे रुदिहीत्यादिसिद्धौ लकारो-
पादानप्रयोजनानुक्तेर्न्यूनतेति चिन्त्यम् । किन्तर्हि चर-
मलकारोपादाने प्रयोजनमिति चेत् । हरिर्हरिरित्यत्र
खरवसानयोरिति विसर्जनीयस्य तस्य वा शरीति विस-
र्गविकल्पादेश्चाप्रवृत्तिः । एवं वागहरिरित्यादावपि
चर्त्वाप्रवृत्तिः । रेफात् पूर्वं होपादाने तस्य खर्शरोर्ग्रह-
णादिति ॥

हलन्त्यम् ।

अत्र हल्प्रत्याहारसिद्धावनेन लस्येत्सञ्ज्ञा त-
त्सिद्धौ च हल्प्रत्याहारसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति
हलित्यावर्तत इत्याकरः । अत्र केचित् । स्यादेतत्
हलित्येकदेशस्य तन्वावृत्येकशेषान्यतममस्तु हस्य ल
इति च व्याख्यास्यते । सामीप्यं षष्ठ्यर्थः । यद्वा । मास्
तन्वादि अस्तु समाहारद्वन्द्वः । हल् च ल चेति । लका-
रस्य संयोगान्तलोप इति चेन्नैवम् । आद्ये समासस-
न्निष्टत्वात् । न हि ब्राह्मणकम्बल इत्यादौ ब्राह्मणस

समीपवर्त्यन्यदीयः कम्बलः प्रतीयते । न वा चिद्गुण-
 व्दाच्चित्रगवीनां समीपवर्ती दृक्षादिः प्रतीयते । अत
 एवानन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमा-
 करे । किम्बहुना ब्राह्मणस्य कम्बलश्चित्रा गौर्यस्येति
 व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्टः । द्वितीयेऽपि संयोगान्त-
 लोपो दुर्लभः । यणः प्रतिषेधारम्भात् । तत्प्रत्याख्या-
 नपक्षेऽपि भलो भलीति भलप्रहणमपहृष्य भलः
 संयोगान्तलोपविधानाच्च । किञ्च पदार्थबोधं विना
 वाक्यार्थबोधसम्भवेन हलप्रत्याहारसिद्धेः प्रागेतत्सूचा-
 र्थबोधे प्रसक्ते तदुद्धारार्थोऽयं यत्नः । अस्यां चावस्थायां
 हलप्रत्ययार्थप्रसिद्धौ द्वन्द्व एव दुर्लभः । सहविवक्षाया
 ऽसम्भवात् । तस्मात्सूचावृत्तिरेव न्याय्येत्याहुः । तत्र सा-
 मीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वे षष्ठीति च समासविधायके सति कः
 क्लेश इति तावच्चिन्तनीयम् । न च सामीप्यस्य षष्ठ्याऽबो-
 धात्तत्र षष्ठ्यभावः क्लेशः । गङ्गायास्तीरमित्यादौ षष्ठ्या
 सामीप्यप्रतीतिः । समर्थसूत्रे च देवदत्तस्य गुरुपुत्र इत्यत्र
 सापेक्षत्वात्समासाभावमाशङ्क्य प्रधानस्य पुत्रस्य देवद-
 त्तसम्बन्धसापेक्षत्वं न तु गुरोरित्युत्तरिते बाधकत्वेनोप-
 न्यस्तस्य तथा सति गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चिदिति
 बुध्येतेति भाष्यस्य कैयटेन सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्र-
 सङ्ग इति व्याख्यानात् । षष्ठी स्थानेयोगेति सूत्रे ऽस्तेभूरस्तेः

स्थानेऽनन्तरे समीपे इति सामीप्यस्यापि षष्ठ्यर्थं
 भयोदाहरणाच्च । एतेन व्यस्तप्रयोगस्यानिष्टत्वं प्र-
 क्तम् । कथं तर्हि ब्राह्मणस्य कम्बल इत्यादौ न ब्राह्म-
 समीपवर्त्यन्यदीयकम्बलप्रतीतिः । तत्र तात्पर्यज्ञाना-
 वात् । सति च तस्मिन्निष्टापत्तिः । न च सामीप्यषष्ठ-
 समासाभावोऽनन्तरादिषु समासाभावस्याकरसिद्ध-
 दिति क्लृप्त इति वाच्यम् । अनन्तरादिषु वज्रव्रीहेरेवा-
 मिधानेनाभावात् । एतच्चतस्य लोप इति सूत्रे कैय-
 मतुसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । अत एव गङ्गातीरमि-
 ष्ठीसमासप्रयोगः सर्वजनसिद्धः । यच्च संयोगान्तलो-
 दुर्लभ इति । तन्न यणः प्रतिषेधारम्भात् । न वा भक्त-
 लोपात् । बहिरङ्गलक्षणत्वादेति लाघवोपष्टब्धस्य बहि-
 रङ्गपक्षस्य च परमुपन्यासेन प्राबल्यानुमानात् । प्रक-
 तं च बहिरङ्गत्वाभावात् संयोगान्तलोपे बाधकाभावात्
 अत एवात्र सूत्रे लकारश्चेति वक्तव्यमिति न विभक्तौ सू-
 त्रं च लुप्तनिर्दिष्टो यकार इति भाष्यं कैयटेन संय-
 गान्तलोपपरत्वेन व्याख्यातम् । अत एव उरण्सूत्रे च
 णप्रहणप्रयोजनकथनावसरे आनङोऽपि रपरत्वं स्प-
 दित्यर्थकं होतापोताराविति भाष्यमुपादाय रेफस्य र-
 योगान्तलोपे कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यादिति
 कैयटः सङ्गच्छते । अत एव कर्मवत्सूत्रे व्यत्ययो बहु-

लिङ्ग्याशिष्यङिति अकरेखपञ्च द्वितीयलकारं प्रक्षिप्य
तस्य संयोगान्तलोप इत्युक्तं सङ्गच्छते । यदपि द्वन्द्वो
दुर्लभः सहविवक्षाया असम्भवादिति । तत्रेदमालोच-
नीयम् । पाणिनिना स्वसङ्केतितानामणादिशब्दानां
सङ्केतलघुनोपायेन बोद्धारः प्रतिपद्यन्तामित्यादिरन्त्ये-
नेति सूत्रं प्रणीतम् । तत्रानेन सूत्रेण लस्येत्संज्ञायां ह-
ल्पदसङ्केतग्रहस्तस्मिंश्च सति अनेनेत्संज्ञाग्रह इति
बोद्धुन् प्रति अन्योन्याश्रयो न वक्तारं प्रति विवक्षा च
वक्तुः सा चास्मात्पदादमुमर्थमयं जानात्विति चेत् तथा
चादिरन्त्येनेति सूत्रव्यापारात् प्रागपि हल्पदसङ्केत-
विषयानर्थान् पाणिनिर्जानात्येवेति कथं सह विवक्षाया
असम्भवः । न चैवमपि द्वन्द्वघटकहल्पदार्थज्ञानाभावाद्
द्वन्द्वार्थज्ञानाभावे द्वन्द्वार्थशाब्दबोधोऽपि कथं बोद्धु-
णमिति वाच्यम् । तथापि सहविवक्षासम्भवस्यानुपपा-
दनात् । द्वन्द्वघटकहल्पदार्थज्ञानात् पूर्वं लकारेत्संज्ञाने
हल्पदार्थप्रसिद्धौ क्रमेण द्वन्द्वार्थबोधसंभवाच्च । न हि
रमासघटकैकपदार्थाज्ञाने तद्वटकपदार्थान्तरस्यापि न
शाब्दबोध इति नियमः । मुखनयनं पश्येत्युक्तौ
मुखपदार्थमजानतोऽपि नयनं पश्येति प्रतितेरा-
भविक्त्वात् । न च सह विवक्षायां द्वन्द्ववि-
नात् सहितबोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वेन कथं

केवललकारबोधः पूर्वमिति वाच्यम् । शाब्द-
 सामान्ये तात्पर्यज्ञानस्याकारणत्वेन तदविषयेऽपि
 केवललकारबोधे बाधकाभावात् । कारणत्वेऽप्येकदेश-
 तात्पर्यज्ञानात् प्रथमबोधेन हल्प्रदार्थप्रसिद्धौ चरमं ता-
 त्पर्यविषयबोधसम्भवात् । न हि यादृशं वक्तुं तात्पर्यं
 तादृशतात्पर्यबोधमादायैव दोषपरिहार इति नियमः ।
 अत एव हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक् संयोगसञ्ज्ञाया अस्ति-
 द्वौ कथं संयोगान्तलोप इत्याशङ्कायां हलोऽनन्तरा इति
 सूत्रे हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागनन्तरा हकारलकाराः
 संयोग इति वाक्यार्थबोधानन्तरं लकारपदस्य संयोगस-
 ञ्ज्ञायां तदन्तलोपेन लकारस्येत्सञ्ज्ञायां हल्प्रत्याहा-
 रसिद्धौ वास्तवार्थबोध इति कैश्चित् समाहितम् । आश-
 ङ्का चेयमतिस्थूलदृशः । न हि संयोगान्तलोपलक्षणानु-
 सन्धानाभावे लुप्तलकारार्थतदनुकार्यलकारानुसन्धानं
 न सम्भवति । लौकिकव्युत्पत्त्यैव तत्संभवात् । अन्यथा
 क्विब्लोपलक्षणमजानतोऽग्निचिदित्यतः क्विवर्थबोधो
 न स्यात् । कथमन्यथा सुव्प्रत्याहारसापेक्षलक्षणवि-
 हितो द्वन्द्वो हल्प्रदावृत्तिपक्षे षष्ठीतत्पुरुषश्च तव मते
 सङ्गच्छेत । प्रकृते लकारबोधपूर्वकद्वन्द्वार्थबोधतात्पर्यक-
 लपने बाधकाभावाच्चेत्यलम् । एवञ्चान्योन्याशयपरिहा-
 राय हलन्त्यमिति सूत्रमावर्त्य वाक्यद्वयं प्रकल्प्य हल्सूत्रे-

ऽन्यमित्यर्थकेनैकेन वाक्येन लकारेत्सञ्ज्ञायां हल्स-
ञ्ज्ञासिद्धौ द्वितीयं वाक्यं णकारादीनामित्सञ्ज्ञार्थमिति
तेषामुक्तिर्गौरवपराहतेति प्रक्रियाकौमुदीप्रकाश एव
स्फुटमिति ॥

उपदेशे ।

उपदेश इति करणे बाहुलकालल्युडभावे घञि
ति भाष्यकारादयः । अत्राद्योच्चारणमुपदेशः ।
भावे घञ् । भाष्यादिषु करणे घञिति तु प्रौढि-
वाद इति केचित् । तन्न । भाष्यकारैः करणघ-
ञलस्योपदेशशब्दस्य लोकेऽपि साधुत्वस्वीकारात् ।
तदनुरोधेन करणे घञोऽवश्यस्वीकर्तव्यत्वात् । न च
सौत्रस्यैवोपदेशशब्दस्य साधुत्वं भाष्यसम्मतं न तु
लौकिकस्यापीति वाच्यम् । तथा सति सौत्रत्वेन परि-
हारसम्भवे कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकस्वीकारा-
नुपपत्तेः । सर्वार्थत्वे बाहुलकस्य सम्भवति सौत्रमात्रविष-
यकत्वेन सङ्कोचे मानाभावाच्च । अत एव एओङ्सूत्रे
सन्ध्यवरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणमिति वार्त्तिके
उपदेशशब्द उपदेशप्रयोजने करणव्युत्पत्त्या प्रयुक्तः ।
कौस्तुभे स्वयं व्याख्यातश्चेति । यत्तु प्रक्रियन्ते शब्दा
याभिरिति करणव्युत्पत्तिः परास्ता । परत्वेन ल्युटा

रणप्रयोजनं दुर्लभं धात्वादीनामनुबन्धरहितान्
धात्वादित्वात् । उपदेशकाल एवानुबन्धानामि
लोपात् । अत एव न धातुलोपसूत्रस्थभाष्यै
टयोरविरोध इति वाच्यम् । अत्र धात्वादिपदेन
बन्धसहितानां धातुपाठपठितानां ग्रहणात् । तेन
वोपदेशत्वात् । तैरेव हि प्रयोगस्या धात्वादय उ
च्यन्ते । अत एव हलन्त्यसूत्रे धात्वादीनामन्त्यं ह
दित्यर्थकभाष्यस्थधातुपदमप्येवम्परत्वेन व्याख्येयमि
न काऽप्यनुपपत्तिः । यत्तु व्याख्यातग्रन्थदूषणं धात्वा
ध्वित्यादि सोऽग्रमनुक्तोपालम्भः । तत्र हि न पूर्वं
हृतधात्वादिविवेककरणव्युत्पत्तिकथनं किन्वागमा
पि । अत एव करणसाधनव्युत्पत्त्याऽज्ञातस्वरूपपञ्चाप
राणां शास्त्रवाक्यानामुपदेशत्वमिति । शास्त्रवाक्य
शास्त्रसम्बन्धिवचनानामिति कुगादिवचनसाधारण
ताम् । सर्वानुदाहृत्य एते च कर्मव्युत्पत्त्योपदेशा इ
कथने एतच्छब्देन सर्वेषां धात्वादीनामुपादानम् । च
रः कर्मव्युत्पत्त्येत्यत्र सम्बन्धेन करणव्युत्पत्तेः समुच्चा
इति सर्वत्र व्युत्पत्तिद्वयस्य तदभिप्रेतत्वात् । उपदे
ताप्रयोजकेत्यस्योपदेशतापर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदके
त्यर्थः । अत एवोपदेशत्वं यावति पर्याप्तं तत्रेत्युपदेश इ
व्याख्यायोपदेशतैत्यादिसमुदितवाक्यार्थ उक्त इ

स्वग्रन्थविरोधोऽप्यपास्त इति दिक् । यत्तु प्रतिज्ञासम-
धिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणेति क्लृप्तं व्याख्यानमिति
तन्न । भावाकर्तृकारकविहितस्याङो लाघवाद्भावे
शक्तिरन्यत्र लक्षणेति तद्व्याख्यानभावात् क्लेशाभावात् ।
न हि तस्मिन्नर्थे विधानमात्रेण तत्र शक्तिः कृद्यो-
गषष्ठ्याः कर्तृकर्मणोर्विधानेऽपि प्रचुरप्रयोगेण सम्ब-
न्धमात्रशक्तायाः कर्तृकर्मणोर्लक्षणास्वीकारादिति ।
यच्च । यत्तु जमन्ताड इति । जमि जमन्तेष्वनिडेक
दृष्यत इति च जम् वार्त्तिककृता व्यवहृत इत्याहुस्तद्र-
भसाभिधानम् । आद्यस्योणादिसूत्रत्वात् । द्वितीयस्य
व्याघ्रभूतिकारिकास्यत्वादित्याहुः । तन्न । जम् वार्त्ति-
ककृता व्यवहृत इति तैरनभिधानात् । चय् जम्
वार्त्तिकदृष्ट्या न तु सूत्रकृत्संमत इति हि तेषामभि-
धानम् । तत्र वार्त्तिककृद्व्याघ्रभूत्युणादिकृतीरप्युपल-
क्षणम् । सूत्रं चाष्टाध्यायीस्यं तत्करणञ्च विशेषणम् ।
तेनोणादेः सूत्रत्वेऽपि अष्टाध्यायीकर्तृकणादिकर्तृत्वेऽपि
न क्षतिः । तथा चाष्टाध्यायीव्यवहृतानामेकचत्वारंशत्वा-
भिधानमिति फलितमिति दिक् ॥

तुल्यास्य ।

स्थाननिरूपणे असङ्गनानां नासिका चेति केचित् ।

तन्न । तेषां नासिकास्थानत्वे मानाभावात् । अन्तरयमानां नासिकास्थानमुच्यत इति प्राणिनिश्रियमानुस्वारयोरेव ग्रहणात् । नासिकाव्यापारमतत्स्थानत्वेऽनुनासिकाकारादीनामपि नासिकास्थानप्रसज्येतेति तदकथने न्यूनता । किञ्चैवं सति तु स्यमित्यत्र किञ्चित्स्थानसाध्ये आश्रीयमाणे जमनानां स्पृष्टप्रयत्नानां परस्परं सावर्ण्यं स्यात् । तद्यत्नयसीत्यादावनुस्वारस्य परसवर्णे वा पदान्तत्यनुस्वारान्तरतमाङ्कारादयोऽपि स्युः । सर्वस्थानव्याश्रयणे कङ्कादीनामपि सावर्ण्यं न स्यादिति त्वरोषित्यादौ ङकाराद्यप्रसङ्ग इति । न च सवर्णञ्ज्ञायां तुल्यास्यप्रयत्नत्वमन्यूनास्यप्रयत्नत्वम् । तथा यद्यस्यान्यूनास्यप्रयत्नं तत्तस्य सवर्णमिति सवर्णञ्ज्ञासूत्रार्थः । एवञ्च ङकारादीनां नकारान्यूनस्थानत्वन्नयसीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । ककाराद्यन्यूनस्थानत्वत्तङ्करोषीत्यादौ नाप्रसङ्गः । परस्परान्यूनस्थानप्रयत्नस्य सवर्णसञ्ज्ञायामनपेक्षणात् ककारादीनां ङकाराद्यन्यूनस्थानत्वाभावेऽपि क्षतिविरहादिति वाच्यम् । सति वकारस्य लकारसावर्ण्यं स्यादिति तोलीति लकारस्याणत्वेन वकारग्रहणप्रसक्तौ तद्वस्त्वित्यादौ तर्गस्य वकारसवर्णपक्षेः । रलो व्युपधादित्यत्र रत्निर्नि

श्लकारेण वग्रहणाद्देविषतीत्यत्रापि सनः कित्वा-
पत्तेः । तंल्लोकमित्यादावनुस्वारस्य ययीत्यनुस्वारस्य
जसवर्णानुनासिकवकारापत्तेश्च । न च शिक्षायां
दन्तोष्ठस्य द्वन्द्वेन निर्देशात् समुदितस्य वकारस्थानत्वं
तु प्रत्येकमिति दन्तस्थानत्वाभावाद्द्वयस्य न लसावर्ण्यं
ङ्कारस्य तु पृथक्कण्ठनासिकास्थानत्वं निर्दिष्टमिति
कण्ठस्थानाद्भवति कसावर्ण्यम् । अत एव धात्वादे-
रिति सूत्रेऽज्दन्त्यपरा इत्यत्र स्विदादयः पृथङ्निर्दिष्टाः ।
न्यथा दन्त्यपरसादित्वेन तेषामपि संग्रहेण तेन पृथङ्नि-
र्देशेरन्निति वाच्यम् । तथा सत्यदुह्वहीत्यत्र लुग्वा दुहेति
सनुको बुवूर्ध्वत इत्यत्र उदोष्ठयपूर्वस्थेत्युकारस्य चाना-
त्तेः । अज्दन्त्यपरा इत्यत्र च दन्त्यग्रहणेन वकारो
गृह्यतेत्याशङ्का स्यादिति स्विदादयो भेदेन निर्दि-
ष्टा इति कैयटेनाशङ्कामात्रविषयत्वेन पृथङ्निर्देशस्या-
वधानादिति । अन्यैरपि पृथक् स्विदादिग्रहणादिह
त्यशब्दः केवलदन्त्यपरस्तेन स्विदादिनां नेत्यभिद-
क्षिरन्यत्र दन्त्यग्रहणे वकारग्रहणं सूचितम् । किञ्च ।
एङ् रथेनेत्यत्रानुस्वारस्य परसवर्णाभावाद्यानुस्वारस्य
तीत्यत्र जातिपक्षमाश्रित्य स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयैक-
स्यतया ऽनुस्वारान्तरतमः परसवर्णो भवतीति वा-
च्यं आश्रितः । तथा च आदीनां नासिकास्थानत्वे

तेषामेवानुस्वारान्तरतमत्वेन त्वङ्करोषीत्यादावनुस्वरस्य डादिसिद्धावपि संवत्सर इत्यादौ वकारो न सिध्यदिति ॥

पूर्ववासिद्धम् ।

अत्र सपादसप्ताध्याय्यां विहितं कार्यं प्रति त्रिपादविहितमसिद्धमिति प्रक्रियोक्तौ मनोरथ इत्यादि सिध्यदिति केचित् । तन्न । प्रक्रियोक्तेर्हि कार्यं प्रक्रियार्थं कर्तव्ये ऽसिद्धं पूर्वमेव न जातमित्यर्थः । शास्त्रे सिद्धत्वेऽप्ययमेव फलितोऽर्थः । तदुक्तं कैयटेन । यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमित्यसिद्धवचनार्थं देश आश्रीयत इति । तथा चातिदेशेन कार्याप्रवर्तित्वरूपोऽसिद्धधर्मः शास्त्रे ऽतिदिश्यमानः कार्यासिद्ध एव फलति । एवं च मनोरथ इत्यत्रोत्वे कर्तव्ये रलोप पूर्वमेवाप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याप्रतीक्षातान्मनोरथसिद्धिरप्रत्युत्ति । ऋल्वर्णयोरित्यत्र आ च आ च रलौ तौ च तौ वरैवेति कैश्चिद्विगृहीतम् । तत्र ऋलोरन्तरङ्गत्वेन प्रथमः दीर्घत्वे राविति स्यात् । ऋत्यक इति प्रकृतिभावे ऋत्वाविति स्यादिति रलावित्यनुक्तिसम्भवमिति । न वार्णादाङ्गं बलीय इति पूर्वमृतो ङीति गुणस्ततो य रलाविति सेत्स्यतीति वाच्यम् । आङ्गवार्णयोर्युगात्

प्रवृत्तौ स्वाङ्गं बलवद्यथा कारक इति । प्रकृते च विभ-
क्त्युत्पत्तेः पूर्वं गुणाप्रवृत्तावन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घप्र-
वृत्तौ बाधकाभावात् । न चान्तरङ्गपरिभाषाबाधिकया
ऽकृतव्यूहपरिभाषया गुणप्रवृत्तौ दीर्घाप्रवृत्तिरिति
वाच्यम् । यत्र बहिरङ्गेणान्तरङ्गस्य निमित्तविघातो
न त्वन्तरङ्गेण बहिरङ्गस्य तत्राकृतव्यूहपरिभाषाप्रवर्त-
नात् । पेशुष इति यथा । प्रकृते चान्तरङ्गेण दीर्घेण
बहिरङ्गस्य गुणस्य ह्रस्वऋकाररूपनिमित्तविघातेनाकृ-
तव्यूहपरिभाषाया अप्रवर्तनात् । किञ्चेदृशस्यलौऽन्तरङ्गेण
बहिरङ्गनिमित्ताविघातेऽपि अकृतव्यूहपरिभाषा न प्रव-
र्तत इत्यवश्यमभ्युपेतव्यम् । अन्यथा जनसनेति विटि
विड्नोरिति नकारस्याकारेऽन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घं
आतो धातोरित्याकारलोप इति प्रक्रियया पशुष इत्या-
दि न सिध्येत् । अतो लोपे भाविनि सवर्णदीर्घस्यान्त-
रङ्गस्याप्रवृत्तेः । अभ्युपगतञ्च पशुष इति रूपमसिद्धव-
त्सूत्रे भाष्ये इति चिन्त्यम् । अथ ऋल अस्यामेवावस्थाया-
मृत्यक इति प्रवृत्तावपि ऋतो ङीति गुणे ऋत्परत्वाभा-
वात् प्रकृतिभावाभावे यथा यथोक्तसिद्धिः । न चकोसवर्ण
इति प्रकृतिभावः । समासे तन्निषेधात् । वैकलिपक-
त्वेन पक्षे तस्याप्रवृत्तेश्चेति चेन्न । अचः परस्मिन्निति
गुणस्य स्थानिवद्भावेन ऋत्परत्वात् प्रकृतिभावतादव-

वस्थयात् । न च पदान्तविधिः कार्यान्तराभावपर्यव-
यिनः प्रकृतिभावस्य पदानवयवत्वात् । यदपि उक्तं
त् च रत्नोरिति विगृहीतम् । तदपि चिन्त्यम् । ओर
कृतोडोति गुणानिमित्तत्वादिति दिक् ॥

इति सञ्ज्ञाप्रकरणम् ।

इको गुणवृद्धी ।

इह भाष्यादानुक्तोऽपि नियमपक्षः सुसाधस्तच्छे-
पक्षाद्विशिष्टश्चेति निरूपितं प्रक्रियाप्रदीपे ऽस्माभिः
तथाहि एतत्परिभाषाया अलोक्यशेषत्वे मिदेर्गुण-
पुगन्तलघूपधस्य च सृजेर्वृद्धिरित्यादौ दोषमुद्गाव्य मि-
इर्मिदिः पुग्यन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा तत्
समाहारद्वन्द्वः । सृजेर्वृद्धिरित्यत्राचोऽङिणतीत्य-
इत्यपकृष्यत इति प्रकृतिपरिभाषानुपस्थाने ऽपि स्थान्युप-
दानादेवेष्टस्यानिलाभो भाष्यकृतैवोक्तो नियमपक्षे ऽप्यु-
न्नेयः । किन्त्वेवं सति क्लृप्ति चेत्यत्र लैगवायनादावति-
प्रसङ्गाभावाय चस्यैत्यर्थकत्वेन इक इति विहितयोर्गु-
णवृद्धयोर्निषेध इत्यर्थाल्लघूपधगुणस्येक इत्यविहित-
त्वाद्भिन्न इत्यादौ निषेधायोगात्तच्छेषपक्षे गुणो दुर्वार-
नियमपक्षे तु रुणहीत्यादावनिकोऽपि लघ्व्या उपधाया-
सत्त्वात् तत्प्रवृत्ताविक इति नियमितो लघूपधगुण इति

द्विषेधः सुलभ इति । एतेन नियमपक्षमनूद्य तच्छेष-
क्षं दूषयित्वा पदोपस्थितिपक्षस्यैव भाष्ये समर्थित-
त्वात् तच्छेषपक्षेऽपि दूषणोद्धारस्तु शब्दकोस्तुभे स्प-
ष्टकृतोऽस्माभिरिति परेषां रिक्तं वच इत्यवगन्तव्यम् ॥

मिदचोऽन्त्यात्—।

अत्र सूत्रेऽन्त्यादचः परी मिदिति प्राचोक्तवृत्तौ
।च इति निर्द्धारणे षष्ठी न तु पञ्चमी जातौ चैकव-
नम् । तथा चाचां मध्येऽन्तादित्यर्थः । तेनाच इति
तावन्त्यादिति समानाभिरणा पञ्चमीत्यभिमानेन
मुचादीनामित्यादावप्यभिधानं प्रत्युक्तम् ।
त्वभक्तत्वेऽपूणीत्यत्र दीर्घो न स्यादित्यनूद्य तत्तदा-
ग्रहणं स्यादिनुमर्थमिति वार्तिकेनैव दूषितप्राय-
ति व्याख्यातृवचनत्वात् । तन्न परादित्वे वहंलिह
यादावनुस्वारादि स्यादत एवाभक्तत्वपक्षोऽप्युपे-
ः । अपूणीत्यादानान्तत्वादङ्गस्य दीर्घाप्रसङ्गश्चेति
।स्यातृग्रन्थस्त च परादित्वदूषणेनाप्युपपत्तेरुक्त-
पनिरासादि । यत्कादेः परस्येति सूत्रं विवृण्वता
वापञ्चमीनिष्पेनेत्याद्युक्तं तदसम्बद्धमिति केचित् ।
परत्वानुदेन यस्य यत् कार्यं तत्तस्यादेरित्येव
।र्थः परतानुवादश्चोत्परस्यात इत्येतद्विषयो न ।

तत्रात इति स्थानिनिर्देशात् । किन्तु तस्मादित्यु
रस्येति परिभाषोपस्थितोत्तरत्वविषय इति स्पष्ट
सिपत्तये पञ्चमीनिर्देशेनेत्यादि प्राचो वचनं कथम
स्वद्धेमिति तच्चिन्त्यम् ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

इको यणचि ।

यन्तु इक्षणे यथासंख्यत्वाभावोपपादनाय षट्
ष्टिरिको यणः सप्त भावसानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वे
गुणानामभेदकत्वेनानुनारिकानामपि यवलाणां इ
त्यादिति । तत्र गुणानामभेदकत्वपक्षे कथं सप्त
अनुनाधिकयवलग्रहणं हेतुरिति चिन्त्यम् । इग्यर्ण
चासङ्ख्यत्वोपपादनं यथासङ्ख्यसूत्रोपन्यासप्रयोजना
गादीनां दीर्घाद्युपस्थानोपायश्च प्रक्रियाप्रदीपात्
सेय इति ॥

अनचि च ।

अत्र वा द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे त्रिप्रभृतिष्विति त्रि
व्यर्थेति केचित् । तत्र दीर्घादाचार्याणामित्यस्य नि
त्वात् कथं वैयर्थ्यम् । न चाचार्यग्रहणेनास्यवैकति
कत्वम् । तस्य पूजार्थत्वात् । अत एव नादिनीत्य
नचिचेति शरोचीत्यजाचो रहाभ्यमिति प्राप्तिः का
कायामुक्ता । त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रद्वये द्वित्वप्राप्ति

मनुद्वाड्य दीर्घादाचार्याणामित्यत्र अनवि चेति प्राप्ति
 हरदत्तेनोद्भाविता । तस्य ह्ययमाशय उन्नीयते ।
 त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रद्वयं वैकल्पिकनिषेधविधायकम् ।
 तत्र प्राप्त्युद्भावनं नावश्यकम् । विकल्पस्याप्राप्त्यविष-
 यस्यापि सम्भवात् । नित्यनिषेधे तु तदुद्भावनस्यावश्य-
 कमिति । एवञ्च त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रमावश्यकम् ।
 अन्यथा राष्ट्रमित्यादौ दीर्घात् परस्य द्वित्वं न स्यात् ।
 न चास्त इत्यत्र साधवेन द्वित्वकरणात् कञश्चिदमिति
 वाच्यम् । तस्य साधवग्रन्थस्यात एव प्रकाशे ङीप्ति-
 त्वात् । आत्वा रथमित्यत्र प्रातिशाख्यभाष्ये द्वित्वप्र-
 वर्तनं च कान्दसत्वेन निर्वाह्यम् । वाक् वाक् इत्यत्र
 भाष्योदाहृतद्वित्वनिर्वाहरच दीर्घादाचार्याणामित्य-
 त्रानचीत्यस्य हलीत्यर्कस्यानुवृत्तेरित्यादि प्रक्रिया-
 कौमुदीप्रकाशादवसेयम् । एतेन दीर्घादाचार्याणा-
 मिति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाक्
 वाक् इति भाष्योदाहृतविकल्पे उपपत्तिचिन्तार्थं
 क्लेशो मुधैव । पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेरित्यादि
 परास्तम् । यत्तु त्वानि वत्सूत्रे धात्वङ्गेत्याद्युदा-
 हरणाव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथगुपन्यासवैयर्थ्यदूषणोप-
 न्यसनं तत् कौस्तुभे स्वयमेव गोबलीवर्दन्यायेन समा-
 हितत्वादनादेयम् ॥

संयोगान्त—।

यत्तु यस्वाहुर्वार्त्तिककृतो वचनं प्रत्याख्यान
 रद्वयन्तु भाष्यकृत इति तन्निर्मूलम् । मतभेदे प्रस
 षावादिति । तन्न । भाष्ये तु संयोगान्तलोपे धुरो
 ना स्तीति समर्थितमिति कातन्त्रपरिशिष्टो
 मानत्ववत् । धुडिति हि सत्यच्यते । यदपि
 कलत्रं शालं चाचक्षाणः काव् कलत् शाल् । आ
 त्यनूद्य तत्र संयोगान्तलोपो दुर्लभः । आद्यपक्ष
 करूप्यार्थं पूर्वपूर्वपन्तङ्गं परं बहिरङ्गमित्यल्ल
 लोपयोरसिद्धत्वात् । वन्तयोः क्वपि वकी ।
 प्रत्यस्यानित्वादूढो दुर्वास्वात् विचि लोपी व्य
 त्यस्य प्रसङ्गाच्च । गिर्विश्रमयतेस्तु क्वपि
 प्रतिषेधार्थं वचनारम्भपक्षे गिरिवेडित्युचितम् । प्र
 ख्यानपक्षे तु आन्तर्धेवेति । तदप्यसत् । स्कन्द
 स्कन्नित्यादि न पदान्तसूत्रस्यकौटेन कुस्मयतेः कू
 बहिरङ्गापक्षाभिप्रायेण साधवेन न स्वग्रन्थेन विरो
 त् पूर्वपूर्वमित्याद्युकेव्याहितत्वात् विचिकाव्यश
 णिचि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्यलोपेऽलोपादेः
 निवत्त्वाभावे ऽपि शाल्वशब्दे तदभावाल्लोपो
 रित्यस्यासम्भवाच्च । अत एव काव्यशाल्वशब्दयो
 षम्यात् तदत्र किन्तत्वमिति चिन्त्यमिति प्रकाश

द्वैरुक्तम् । वस्तुतो हलन्त्यमिति सूत्रोक्तभाष्यादिव-
 तात् स्वयं गिरिवेडित्यत्र फलभेदस्वीकारेण च नेह
 । साणामैकरूप्यमित्युक्तकलेशाश्रयणनिर्मूलमेवेत्यास्तां
 तावत् । सुधुपास्य इत्यत्र पुनर्द्वित्वेलोपविकल्पेऽन्य-
 तरद्वित्वेऽनुभयद्वित्वे च नव इति प्रक्रियाकौमुद्यां प्र-
 ताशकृद्भिर्धस्य जश्त्वे दस्य द्वित्वंधस्यैवेत्युक्ताऽन्ते
 प्रकारयकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पेऽ-
 न्यतरद्वित्वे अनुभयद्वित्वे च नव रूपाणि । तथा हि ।
 एकधं त्रिधा । एकयं द्वियं त्रियं च । एवं द्विधं त्रिधं
 वेति । न चान्तरङ्गे द्वित्वे बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वम् ।
 त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति वि-
 र्जनाय सूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वात्क्रियुक्तम् ।
 अत्र केचित् । एकस्यां व्यक्तावेकं लक्षणं सकृदेव प्रव-
 र्तते इति एकः पूर्वपरयोरेति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तित-
 वात् कथं पुनर्द्वित्वप्रवर्ततेरन्यथा द्वित्वानन्त्यापत्तेः ।
 न च भरो भरीति हलं यमामिति च लोपेन निर्वाह-
 स्तस्य वैकल्पिकत्वात् । किं ध्वं सति सर्वस्य द्वे इति
 द्वित्वमपि पुनः पुनः प्रवर्तते । अत एव लिटि धातो-
 रिति सूत्रेऽनभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । सन्नन्ता-
 यङन्ताद्वा णिचि च्छ द्वित्वाभावार्थं तदिति कैय-
 टादिरुक्तम् । तत् प्रकाशोक्तप्रथमपक्षे तावन्न दोषः

पूर्वत्रासिद्धमद्वित्व इति जशोऽसिद्धत्वाभावाज्ज
 दकारस्य द्वित्वमिति व्यक्तिभेदात् पुनर्द्वित्वप्रवृ
 त्त्यव संयन्तेत्यादौ परसञ्चर्य यकारद्वित्वे भाष्यकृत
 सन्तद्वत्त्वं टकारद्वित्वं रामादित्यत्र जशत्वेवाऽप्यत्र
 चत्वे द्वित्वे च रूपचतुष्टयं भवतोदाहृतम् । त
 च पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्युपन्यस्तम् । अस्मिन्
 भुषेत्य प्रवृत्तद्वित्वपक्षे ऽस्याष्टमिकद्विर्वचनस्य
 द्विर्वचनत्वे स्थान्यादेशव्यक्तयोश्च भेदाद्वकार
 त्वस्य पुनः प्रवृत्तौ कृत्यभावात् । एकः पूर्वपर
 सूत्रे पाठ्ये सकृत्प्रवृत्त्य भिधानं चानवधाननिवृ
 त्त्राधाभादिशास्त्रदुष्टान्तेन क्वचिदेवैकस्मिन्
 अनुष्ठानकर्त्तव्यं स्यान्न प्रयोगान्तर इत्याशङ्क्य
 होमादिशास्त्रदुष्टान्तेन प्रयोगान्तरेऽपि गुणा
 न्तरेव सिद्धान्तितत्वान्न तु सकृच्छास्त्रप्रवृत्तेः ।
 नत्यापत्तिरपि भूते न दोषः । स ह्यनन्तकार्य
 प्रयोगस्याशङ्क्यत्वोच्छास्त्रकर्त्तव्यस्य परिनिष्ठितः
 स्याभावात्तच्छास्त्रस्यानेकानुष्ठानकावापस्या दोषः ।
 च सा नास्ति द्वित्वस्य कैकलिपकत्वेन यापच्छा
 त्वसहितप्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव श
 कृतार्थत्वात् । लिटि धातोर्गिति द्वित्वस्य तु
 त्वादानन्त्यापत्तेः क्वचिद्विश्रान्ती कल्पनीयाया
 वात् प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिकल्पनादस्या

तथाख्यातम् । अत एव सर्वस्य हे इत्यस्यापि न
नः प्रवृत्तिः सकृत्प्रवृत्तेन द्वित्वेनाभीक्षर्याद् बोधा-
व । अत एव परेर्वजन इति वैकल्पिकस्याऽपि न
नः प्रवृत्तिः । अयमत्र निष्कर्षः । लक्षणस्य पुनः
वृत्त्यप्रवृत्त्योर्व्यक्तिभेदाभेदावन्तत्वे किन्तु सकृत्लक्षणे
वृत्ते निमित्ताभावात् पुनरप्रवृत्तिः । क्वचिदानन्त्या-
क्लृप्चिल्लक्ष्यानुरोधेन वच्यादौ प्रथमपुरुषवहुवचना-
दशास्त्रसंकोचस्यैव तत्र तत्र लक्षणस्यासकृत्प्रवृत्ति-
रिति सङ्कोचस्य च कल्पनात् यथासुष्ठुपास्य इत्यादा-
वको यणचीत्यादेः पुनरप्रवृत्तिः । रमाया इत्यादौ याट्
। अस्त्रादेः । आधोदुमित्यत्र तवादीनामसिद्धत्वाद्भूल-
तवृद्धौ ङादौ सहिवहोरित्यकारे च कृते प्रसक्तस्या-
पि हलन्तवृद्धिशास्त्रस्य प्रकृते तूत्सर्गतः प्रवृत्त-
व द्वित्वशारत्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाधकम् ।
अत एवाऽसिद्धवत्सत्रे णटो यणि सिद्धत्वविधायक-
ार्त्तिकप्रत्याख्यानाय दुड्विधानसामर्थ्यं वर्णयितुं न
यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा श्रुती विशेषीऽस्तीति
। अप्यकृतोक्तेः । श्रुतिभेदपक्षेपि परणो मय इति द्विर्व-
। नाद्भूलो यमासिति पक्षे बलोपविधानात् पक्षे यका-
द्वयं भवत्येवेति तार्थी णुटेति । तद्विधानसामर्थ्या-
प्रण भवतीति कैष्यटः । इदञ्च द्वित्वस्य पुनः

प्रवृत्तावेव सङ्गच्छते । अन्यथा युट्पक्षे द्वित्वे त्रिरूपं तदभावे द्विकारमिति कथं अतिभेदपक्षे विधानसामर्थ्यं पुन प्रवृत्तौ तु युडभावेपि पुनर्द्वि त्वुत्था त्रिकारमिति सामर्थ्यसङ्गतिरिति । प्रानवत्वोक्तिस्तु मूलकृदुदाहृतद्वित्वद्वयानुसारेणेति पल्लवितेन । यच्च । यदप्युक्तं त्रैपादिक इत्यादि तदपि न । नाकुटो नार्पत्य इत्यत्र विसर्गनिवारणवृद्धेरसिद्धत्वस्य भाष्ये स्पष्टत्वादिति । तन्न । ना इत्यादौ विसर्गनिवृत्तर्षहिरङ्गपरिभाषानिराकरणपूवचनेनैव सिद्धिरिति पाक्षिकभाष्यार्थस्य कैव्यकरणात्तत्पक्षेणास्य ग्रन्थस्योपपत्तेः । त्रैपादिकस्य क्वाचित्कर्त्तृपादित्वात्परत्वेन बहिरङ्गत्वेन यस्मिन्नेव इत्यस्य प्रत्याख्यास्य सुवचत्वादिति । यद्वृत्तार्थित्यत्र त्रिधादिरूपावचनं ऋद्धेर्धकारस्य त्वमिति । यद् अलाञ्छनीति जशोऽप्रतिहतप्रसरतः दुक्तन्यायेन जः सिद्धत्वाच्चातुक्तम् ॥

करो भूरि—।

यत्तु प्राची विकल्पानुवृत्तेरनुक्तन्यूनतेति तः मूलन्यूनतापरिहाराय तद्व्याख्यानेन्यतरस्यामितनुवर्तितत्वात् । कथमन्यथा गुरोरनृत् इत्य

देवदत्त इत्यत्र भवदुदाहरणे व्याख्याने ऽस्य एहीत्यादि-
 पूरणेऽपि मूले वाक्यानुदाहरणान्न न्यूनता । एवमेव दूरा-
 दूते चेति सूत्रे प्राचीनं कृष्ण एहीत्युदाहरणमपि प्रसी-
 दत्यादिपूरणेन व्याख्येयम् । यच्च यदापि व्याख्यातभिः शरो-
 त्तीति ज्ञापकमुपन्यस्य तत्संवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तम् । अ-
 नुवर्तते हि विभाषा शरोऽचि यद् वारयत्ययं द्वित्वमिति
 तन्न । तदुत्तरभाष्ये एवोक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात् । लोपस्य
 हि नित्यत्वेऽचोरहाभ्यामिति द्वित्वं लोपापवादः स्यात्
 तथा च शरोऽचीत्यस्य सार्थक्यं स्पष्टमेवेत्यादि । तत्र ज्ञा-
 पकमुपन्यस्येयमुक्तोपालम्भः । इत्थं हि तेषां ग्रन्थः ।
 विकल्पेनायं लोप इति काशिकादौ स्थितम् । तथा
 च भाष्यम् । अनुवर्तत इत्यादि । तथा च लोपस्य वैक-
 ल्पिकत्वं एव भाष्यसंवादस्तेषामभिप्रेतो न तु शरो-
 चीत्यस्य ज्ञापकत्वेऽपि तद्वाक्यनिविष्टत्वेन परं तल्लेखः ।
 अत एव कैयटोऽपि लोपो विकल्पेनेत्याहेति लोपस्य
 वैकल्पिकत्वमात्रांश एव कैयटसंवादस्तेरुपन्यस्तः ।
 यत्तु द्वित्वविधानादुदावेव शिष्यत इत्यत्र लोपस्य वैक-
 ल्पिकत्वेन द्वित्वस्य चरितार्थत्वादिति दूषणं तत् तदाश-
 रानवबोधात् । अचो रहाभ्यामिति द्वित्वे द्वयोः श्रवणं
 न स्याल्लोपेनैकस्यापहारादित्याशङ्क्यायां द्वित्वविधाना-
 दिति ग्रन्थस्तदर्थं द्वित्वविधानसामर्थ्याल्लोपस्य वैक-

लिपकत्वात् पक्षे द्वयोः श्रवणमिति द्वित्वविधानं लो-
 वैकलिपकज्ञानद्वारा द्वयोरेव शेषे हेतुरिति तदाः
 इति । प्रादूहीढो । अत्र तान्तस्योदशब्दस्यार्थ-
 ग्रहणं ज्ञापकमर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्यत्रेति सौर-
 वः । यत्तु नन्वेतदयुक्तम् । फणादिना राजिना सा-
 चर्यात्तस्यैव षत्वार्थतया भाजिग्रहणस्योपक्षीणत्वादि-
 चेन्न । विभ्राट् विभागिति हि रूपद्वयं साध्यम् । त-
 व्रज्यादिसूत्रे राजृ इति पठित्वाऽपि सुसाधमेकस्य भा-
 तेर्ऋकारस्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात् । भाज-
 येति विकल्पस्यात्मनेपदमात्रफलकताया वक्ष्यम-
 त्वेन तत्स्थानेऽकारस्य सुपठत्वाच्चेति । तत्राश-
 तावदतिनिर्दला । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाभावे ब्रह्म-
 सूत्रेऽफणादिभाज्येकादेशस्यापि राजीः सत्वेन फ-
 देरेव ग्रहणमिति नियामकाभावेन तत्साहचर्येण
 यादिभाजिग्रहणार्थं भाजिग्रहणमित्यस्यानाशङ्क-
 त् । भाजिः फणादेरेव ग्रहणमिति नियमे
 राजिग्रहणे फणादेर्ग्रहणासम्भवेन किन्तद्व्यावृत्तये
 जिसाहचर्येण फणादेरेव भाजेर्ग्रहणार्थं भाजि-
 योनेति । राजिसाहचर्यात् फणादेर्ग्रहणमित्याक-
 न्यास्त्वर्थग्रहणपरिभाषायां स्थितायामिति न तदि-
 धः । एवं च सूत्रघातन्यासभङ्गेन समाधानमपि निष-

। किंच राजृ इति सानुबन्धकनिर्देशे यङ्लुकि रारा-
त्यादौ षत्वं न स्यात् । किञ्चैवं भाजिर्गृहणं न स्या-
त्तारस्य समुदायानुबन्धत्वादिति दिक् । यदप्युपस-
र्गैव धातोराक्षेपे सिद्धे इति प्रतीकमुपादाय तद्धेतु-
न व्याख्यायां यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युप-
सङ्गज्ञा इत्युक्तत्वादित्युपन्यसनं तदपि मुधा । उप-
र्गाः क्रियायोग इति यथाश्रुतसूत्रादेव धातोराक्षे-
सम्भवात् ।

एङि पररूपम् ।

अत्र प्रेजतीति मूलोदाहरणमभिप्रेत्य एजृ
ऽम्पन इति प्रकाशः । कम्पनार्थस्यैजतेः परस्मैपद-
त्वादिति बोध्यम् । एवे च । अनियोगोऽवधारण-
भन्ते सम्भावने तथा च ॥

अनवक्तृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः ।

एषस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत् ॥

इति श्लोकवार्तिकमिति प्रकाशः । तत्र दृष्टौ
रवं वार्तिकम् । अध्यात्मादित्वादृब् बोध्यम् । तेन
वार्तिकोक्ती रभसादिति केषाञ्चिदुक्तिः सैव रभसि-
कीति ध्येयम् । यत्तु शकब्धादिष्वित्यत्र टिसङ्ज्ञासू-
त्रोदाहरणम् । तद्विसङ्ज्ञाप्रयुक्तकार्याभावादनुचितम् ।

अव्यक्तानु—।

अत्वतः किं दकारान्ते मा भूदिति प्राचीन
 प्रश्नोत्तरयोर्निरालम्बनत्वमिति । तत्रात इति
 ह्रस्वाकारनिर्देशः । अतो गुण इत्यत एव तदनु-
 त्तेरस्यानर्थक्यापत्तेः । नाम्नेडितस्येति ज्ञापकाच्च । त-
 राकारनिर्देशे आम्नेडितनिषेधोऽकारस्य स एवा-
 इति विकल्पोऽपि तस्यैव स्यादिति निषेधविकल्पयं
 रेकविषयत्वापत्तिरिति तकारान्तनिर्देशो वाच्यः
 तत्र प्रतिपत्तिलाघवायाद इत्येव निर्देश्यमुदाहर-
 च भलां जशोऽन्त इति जशि कृते ऽदःसम्भवात् । रो-
 त्वन्यायेन च जशोऽसिद्धत्वाभावादिति प्रश्नाशयः । उ-
 रस्य जश्वं विना अदकारान्तमनुकरणं तत्र न
 भूदित्यर्थः । एवं च तत्र पररूपस्य चरितार्थत्वाद्वोरुत्वन्य-
 याभावेन जशोऽसिद्धत्वात्तकारान्ते न स्यादिति द्र-
 व्यम् । तपरस्तत्कालस्येत्यत्र दकारप्रश्लेषपक्षे त्वद इ-
 निर्देशे ऽपि ह्रस्वाकारपरत्वसम्भवात्तन्निवृत्तये उक्त-
 क्यनुसन्धानावश्यकत्वे प्रतिपत्तिलाघवस्याभाव इत्या-
 द्रष्टव्यमिति कथं प्रश्नोत्तरयोर्निरालम्बनत्वमिति
 यदपि यत्तु व्याचक्ष्युः । अतो गुण इत्यतोऽत इत्यनु-
 शब्दाधिकारात् सिद्धमिति प्रश्नः । यदा जश्ववशाद्

वं तदापि स्यात् पुनरद्ग्रहणे तु तान्तत्वस्य विव-
 ान्नेत्युत्तरमिति । तच्चिन्त्यम् । जश्त्वशास्त्रस्या-
 त्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः । नाश्रुडितस्येति निषेधे
 पटदितीत्युदाहरणस्यासम्बद्धत्वापत्तेश्च । तत्र
 भवदुक्तरौत्याप्राप्तिरेव नास्ति दान्तत्वादिति
 पे न । जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेऽपि पुन-
 हणेन जश्त्वाविषय- तात्पर्येण पररूपाप्राप्तेः ।

एव व्याख्यातृभिरत इत्यनुवृत्तेऽपि यदा
 षडस्य जश्त्ववशाद्दान्तत्वं तदापि स्याज्ज-
 ष्यासिद्धत्वाद्भवत्ययमच्छब्द इति प्राप्नो-
 । पुनरद्ग्रहणेन त्वत इत्यस्य विशेषणान्ता-
 वविवक्षार्थान्न भविष्यतीत्युक्तम् । तत्र दान्त-
 त्वस्य सम्भाव्यत इति शेषः । अन्यथा दान्तत्वे
 त्वासिद्धत्वोक्तिरसंभावविनी स्यात् । तान्तत्वस्य
 क्षार्थादित्यस्य जश्त्वाविषय विवक्षार्थादित्यर्थः ।
 ष्या पुनरद्ग्रहणाभावेऽपि तान्तत्वविवक्षासम्भवा-
 रद्ग्रहणेन तु इत्यसम्बद्धं स्यात् । अत एव हरद-
 पि पटदितीत्यत्र पररूपमाशङ्क्य काशिकायाम-
 हतं दकारान्तानुकरणमेतदिति प्रतीकमुपादाय
 रान्तानुकरणे रूपमेवैतन्न स्यादपदत्वे जश्त्वा-
 त्वाया पटिति करोतीत्याह । पटत्पटदित्यन्त्यप-
 विकल्पे ऽभावेदाहरणम् । तत्र द्वितीयाद्ग्रहणा-
 धइत्यस्य व्याख्यातृभिरेवोक्तत्वात् । अन्त्यपर-

रूपनिषेधोदाहरणन्तु पटत्पटेतीति नाम्नेडि
दूषणस्याप्ययुक्तकत्वात् । अत्रैकाद्यो नेत्यस्य अदि
ति कथमुदाहरणमिति तु चिन्त्यम् ॥

अकः—

अत्राकोऽकिदीर्घ इत्येव सुवचमिति केचित् । य
संख्यसम्बन्धेनैवासवर्णव्यावृत्तिरिति तेषां भाव
तच्चिन्त्यम् । तथा सति ऋति ऋ वेत्यादिर्वा
स्वयमुपन्यस्ते दधि ऋकार इत्यादावतिप्रसङ्गवार
याधिकस्य सवर्णग्रहणस्य सूत्रे चाकीत्यस्य करणेऽ
गौरवान् ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥

अवड् स्फोटायन—

अत्र हे चित्रगो इत्यादाववड्प्रकृतिभावयोरभा
स्यानिवत्त्वनिषेधस्वीकारावश्यकत्वात् तेनैव चित्र
अभित्यादावपि तयोरप्रवृत्तौ यत् कैश्चिदेड इ
तदर्थमनुवर्ति तन्निष्फलम् । न चैडनुवृत्तौ लाक्षणि
त्वाच्चित्रगो इत्येडस्तयोरप्रवृत्तौ स्यानिवत्त्वनिषे
नावश्यक इति वाच्यम् । आदेच इत्यत्र चेत्यादित
क्षणिकस्यैवो वारणफलकस्योपदेशग्रहणस्य वर्णग्रा
हणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकत्वात्

अन्यथा चक्रे इत्यादिप्रतिपदोक्त एवैङ्ः पदान्तादित्या-
 दि प्रवर्तेत न हरे इत्यादौ । अन्यत्र स्वयमपि तथा-
 भ्युपगमाच्च । न च गोः पूर्वत्व इति वार्तिके पूर्वरूप
 एव स्थानिवद्भावनिषेधस्योक्तत्वेन पूर्वरूपमेवानिष्टमि-
 ति प्रसीयते न त्ववङ्प्रकृतिभावाविति कथं तयोरप्र-
 वृत्तये स्थानिवत्त्वनिषेध आवश्यक इति वाच्यम् ।
 एवमप्येङनुवृत्तिप्रयोजनानुक्तेः । चित्रग्वग्रमिति वार्ति-
 क्रोदाहरणे भाष्योक्ते एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपस्या-
 त्विधित्वेन तदप्रवृत्तये वार्तिकस्यासम्भवनीयत्वेन
 तत्पूर्वरूपपदस्य पूर्वरूपबाधकावङ्प्रकृतिभावपरत्वा-
 च्च । न चैवमपि सर्वत्र विभाषेति सूत्रस्यैव भाष्ये
 उदाहरणात् प्रकृतिभावपरत्वे ऽपि पूर्वरूपस्यावङ्पर-
 त्वे किं मानमिति कुतोऽवङोऽनिष्टत्वमिति वाच्यम् ।
 एवमप्येङनुवृत्तेर्निष्फलत्वस्यापरिहारात् । न चावङ्-
 सूत्रे ऽवक्तव्यः स्वरसिद्ध्यर्थमिति वार्तिककृता
 गवाग्रमिति बहुव्रीहौ गोशब्दोकारस्योदात्तस्यावङ्
 कदाचिदन्तो दात्तोऽपि स्यादित्यगागमोऽवङ्समान-
 रूपबाधक उक्तः भाष्ये च तत्प्रत्याख्यानायाद्युदात्तो-
 ऽवङ् निपात्यत इत्युक्तम् । एवं च चित्रग्वग्रमित्यत्राव-
 ङोरूपभेदात् स्वरसिद्धिमात्रस्यागुक्तिप्रयोजनोक्तिः कथं
 वार्तिककृतः सङ्गच्छताम् । कथं चाद्युदात्तनिपातन-

मात्रेण तत्प्रत्याख्यानं भाष्यकृत इति तत्रावडोऽ
 त्वात्तन्निवृत्तये ऽवड्विधाने एडनुवृत्तिः । चित्रं
 मित्यत्र त्ववड इष्टत्वे किं बाधकमिति नावडि स
 वस्वनिषेध इति वाच्यम् । आद्युदात्तनिपात
 अवसमानस्वरः साध्यः स चावड् स्वीकारे न सिध
 अस्यामन्त्रितस्वरेणाद्युदात्तत्वादवडि गकाराव
 सति शिष्टोदात्तत्वादिति स्वरभेदात् । न च गवा
 त्यादावड आद्युदात्तत्वस्य अवनं भाभूदिति तस्ये
 शिवद्भावो वाच्य इति समासान्तोदात्तादिवाम
 ताद्युदात्तादपि प्रागवड् स्वरप्रवृत्तौ पश्चादामनि
 स्वरे स्वरभेदाभाव इति वाच्यम् । उपदेशिवद्भा
 वहि समकालप्रवृत्तिकस्य परत्वेन प्रथमं प्राप्तस्य
 सस्वरस्य प्रागप्रवृत्तिः क्रियत इति कैयटादिभिर्व्या
 तत्त्वात् समासान्तोदात्तत्वेन न बाध्यत इति
 नोक्तेरन्तरङ्गबाधेनोपपत्तौ तद्बाधकल्पनस्यान्य
 त्वाच्च । अन्तरङ्गस्य प्रथमप्राप्तस्यामन्त्रितस्वरस्य
 स्वरात् प्राक् प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । तस्मादुक्ते
 रणेऽवड् प्रकृतिभावयोरनिष्टयोरभावः स्थानिवत्त
 वेधेनैव साध्य इति तद्विधाने एडनुवृत्तिर्निष्फ
 अत एव साधवेन चित्रगद्यमित्यत्र स्थानिवत्त्वाभ
 नैव तयोरप्रवृत्तिरुक्तेत्यलम् । यच्चावड्सूत्रे पद
 किं गवीति प्रत्युदाहृत्य गवे इति प्रत्युदाह

नयुक्तं पररूपेणाप्येतत्सिद्धेरित्युक्तम् । तत्तदाशया-
वबोधात् । न हि गवे इति ङयि सिद्धं रूपं तदा-
प्यविषयः किन्तु डावापाद्यम् । तथा च ङौ गवे
इति स्यादित्यध्याहारेण प्रत्युदाहरणवाक्यार्थः । गवीति
प्रत्युदाहरणमपि अत्रावङ् मा भूदिति अध्याहारेणैव
योजनीयम् । अन्यथा ऽनन्वयात् । प्रायशश्च प्रत्युदा-
हरणवाक्येऽवध्याहारेणैव योजनमित्यलम् । यत्तु
सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावमुक्त्वा लपुतप्रगृह्या इत्यतः
पूर्वमथ प्रकृतिभाव इति वचनम् । तदनवधानात् ।
हूराद्धूते च गृरोरनृत एतत्सूत्रद्वये यद्वक्तव्यं तज्जगरो
करीति सूत्रे उक्तम् ॥

ईदूदेत—।

अत्र द्विवचनान्तं प्रगृह्यमिति प्राचः प्रवाद इति
केचित् । तन्न । द्विवचनमित्येव प्रायशः पाठात् ।
अत एव ईदू द्विवचनस्य विशेषणं तेन च तदन्तवि-
धिरित्याह । ईदूदेदन्तमितीति प्रकाशः । द्विवचना-
न्तमिति पाठेऽपि इहान्तशब्दः स्वरूपवाची । अन्तं
स्वरूपे ना न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिषु इति मेदिनीको-
शात् । तेन च द्विवचनशब्दस्य कर्मधारयः । तेन कु-
मार्यौरगारमित्यादावनतिप्रसङ्गात् । सुप्तिङन्तमि-

त्यन्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभा-
वे ऽपि कृत्यभावाच्चेति ॥

ऊं ।

यस्वस्थानुनासिकत्वे यदेतनूँ इत्यत्रानुनासिकार्थं
कृतं यरोऽनुनासिक इत्यत्रानुनासिकग्रहणं प्रमाणम् ।
अन्यथा यरो यसि यस्वेत्येवावश्यमिति । तन्न । एवं
हि निर्देशे यथासंख्यप्रतीतौ एतन्मुरारित्यत्रानुनासि-
को न स्यात् । अत्र हि जातिपक्षाश्रयणस्यावश्यकत्वे-
नैतन्नयनमित्यादौ चरितार्थोऽयं चतुर्मुख इत्यादा-
विवेहापि न प्रवर्तते । अनितेः विवपि सम्बुद्धौ आन्
चिनोति इत्यत्र नश्चवीति कृत्वे अत्रानुनासिक इति
पूर्वस्थानुनासिके यदेतनांश्चिनोतीत्यत्रानुनासिको न-
स्याच्चेति ॥

मय उजः—

मयः परादिति पञ्चम्यन्तस्योज्ज्वलिष्यणत्वे उज इति
षष्ठ्यभावादुजः स्थानित्वदुर्घटत्वादिति कैचित् ।
तन्न । मय गताविति धातोः प्रत्याहारस्य च
मयः सम्भवात् प्रकृते कतरो मय् गृह्यत इत्यतो
मयिविशेषणत्वेन परादित्यस्य प्राचां कथनात् ।

।कारं राति ददाति ग्राहयतीति तदर्थत् प्रत्याहा-
हणमिति प्राचो भावादुञ् इत्यस्य पष्ठ्यन्तत्वे बाध-
नायात् । प्रत्याहारग्रहणे हेतुश्च बहुविषयसंग्रह-
। दिक् ॥

इत्यक्षसन्धिः ।

यरोऽनु—।

यत्तु यत्तु प्राचा मयटि नित्यं पठितं यच्च हल-
।कारणे षणां षड्णामित्युदाहृतम् । यच्च यरोऽनु-
सेक इति वानुनासिक इति व्याख्यातं तत्सर्वं
।ये भाषायां नित्यमिति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यमिति
वत् । तन्न । मयटीत्यस्य प्रत्ययमात्रौपलक्षणत्वा-

षड्णामिति स्थितिप्रदर्शनम् । परिनिष्ठितं च
।मिति व्याख्यातत्वात् । एवंच वानुनासिक इति
।ो व्याख्यानं चिन्त्यमिति प्रकाशकृद्भिन्नेत्युक्त-
ते प्राचोक्तौ तद्व्याख्यातुरुक्तौ च न कश्चित्
।ोपद्रवः । अत्र यच्च भं तसौ मत्वर्थ इति संहि-
।।ठे तसाविति तात् पूर्व दकारं प्रक्षिप्य भत्वेन
।ह्मन्त इत्यत्र नानुनासिक इति समादधुः । यत्तु
।रप्रश्नेषे मृन्मानित्यादावतिप्रसङ्ग इति तत्तुच्छम् ।

भय इति मतुपो मस्य वृत्तावश्यंभावान्मृन्मानिति
रूपस्यैवासिद्धेः ॥

उदः स्थास्त—

सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकार इति हरदत्तमाधवा-
दयः । यद्यपि महाप्राणत्वघटितान्तर्यवांस्थाकार
इहोचितस्तथाप्युदः परस्य स्कन्देः सस्य पूर्वसवर्ण-
विधायकस्य रोरेवेति वार्त्तिकस्योत्कन्दी रोग इति
भाष्यस्योदाहरणे यकाराश्रवणान्महाप्राणत्वाघटित-
मान्तर्यमिह पूर्वसवर्णनियामकमिति सामान्यतो ज्ञा-
प्यत इति तेषां भावः । उक्तोदाहरणे यकाराश्रवणं
सन्दिग्धं ज्ञापकञ्चीत्कन्द इत्युदाहरणविशेषमात्रवि-
षयकमिति वादिनास्मते तु सस्य य इति मतं हरद-
त्तादिभिरन्येत्वत्यनेनोपन्यस्तमिति । एवञ्च सकारस्य
तकार इति प्राचां ग्रन्थाः प्रत्युक्ता इति निरस्तम् ।
यदपि चयो द्वितीयाः शरीत्यस्योपन्यसनं तर्दातिरभ-
सादिति । तन्न । अन्ये तु द्वियकारं रूपमाहुरित्युक्तत्वा
न चैतदप्रामाणिकम् । चयो द्वितीयाः शरि षीष्कर-
सादेरिति सत्वे यकारश्रुतेरवर्जनीयत्वादिति हि प्रका-
शकृद्भिन्नरूपन्यस्तम् । तन्न राभस्ये पूर्वसवर्णतकारस्या-
सिद्धत्वं शर्परत्वाभावो वा हेतुः स्यात् स च न सम्भ-

। । उदस्तकारस्य यकारः पूर्वसवर्णतकारस्य च । भरीति लोप इति द्विथकारकं रूपमिति तद-
प्रायात् । न चोदस्तस्य चतुर्वभूतस्य यकारं प्रत्य-
ङ्गत्वं चयो द्वितीया इत्यस्य काशिकायां भवत्स्वि-
राहरणस्योदाहृतत्वेन यं प्रति चतुर्वस्य नमुने इत्य-
ङ्गत्वाभावात् । नादिन्याक्रोश इत्यत ऊर्ध्वमुद-
गतः पूर्वं चयो द्वितीया इत्यस्य भाष्ये पाठान्तस्य
काशिकोदाहरणोपष्टम्भाच्च उत्तरदेशत्वकल्पना-
ति ॥

शश्चोऽटि ।

तत् शिव इत्यत्र जश्त्वे कृते इति प्रक्रियाकौ-
टी शिववन्ततनोतिनिष्पन्नताच्छब्दपरत्वेन प्रकाशे
रस्याता तेन न दान्तस्य जश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यदो-

। न चैवमपि चतुर्वमुपन्यस्य चुत्वोपन्यासो विरुद्धः ।
यं प्रति चतुर्वस्यासिद्धत्वादिति केचित् । तन्न ।
योपन्यासे चतुर्वचुत्वक्रमस्याविवक्षितत्वात् । कथम-
प्या भवतोऽपि छत्वमुपन्यस्य चुत्वचतुर्वोपन्यासः
ङ्गच्छताम् । चुत्वपोमन्यन्त इत्युक्त्या अगतिक्रगति-
स्येहाप्याश्रयणो प्रमाणाभाव इत्यस्वरसः प्रकाशित-
ति न कश्चित् क्षुद्रोपद्रवः ॥

डः सि धुट् ।

धुटश्चत्वं न तकारः । यत्तु तस्य चयो द्वितीया इति पक्षे य इति तन्न । चत्वंस्यासिद्धत्वादिति केचित् तन्न । उदः स्येत्यत्रोक्तदूषणग्रस्तत्वात् । अत एव धुः कृते चत्वं तस्य पूर्ववत् पक्षे य इति हरदत्ताः । अ एव प्रक्रियालाघवार्थं तुट्येव विधेये धुट्करणं वैचित्र्यार्थमिति प्रकाशोक्तं सङ्गच्छते । न सङ्गच्छते च त चयो द्वितीया इति पक्षे यकारापत्तिदूषणधुट् पथकारस्येष्टत्वात् असङ्गतं च धुडभावपक्षे षट् सन् इत्यत्र टस्य ठो नेति । तत्रापि पक्षे ठस्येष्टत्वादिति नश्च ।

नकारात् परस्य सस्य धुड् वेत्याचार्याः । यत् अधिकृतपदविशेषणं न इतीति तदन्तविधिना नकारान्तादिति विवरणम् । तत्र पदानुवृत्तौ प्रयोज्यचिन्त्यम् । यदि तु डमो ह्रस्वादित्यादौ तदनुवृत्त्यनुरोधेनेहापि तदनुवृत्तिरिति तदा ड्णोः कुक्दुकर्शा डः सि धुट् इत्यत्रापि तदनुवृत्त्यावश्यकत्वे डकारणकारयोरिति डात् परस्येति च विवरणानौचित्यात् कथं तर्हि शि तुगित्यत्र नस्य पदान्तस्येति प्रक्रिया कौमुदीति चेत् तत्र पदान्तग्रहणरहितपाठस्यैव प्रायः

शनात् क्वाचित्कतयापाठेऽपि अपदान्तनकार-
स्वारेण भाव्यमिति पदान्तस्यैव तुगितिव्युत्पा-
न्नपरत्वेनाधिकृतपदग्रहणाविवरणात् । अत एव
रान्तस्येति न विवृतम् । नश्चेत्यत्रापि कुतो
व्युत्पादितमिति चेन्न । एकजातीयस्यार्थस्यैक-
उत्पादनेनैवान्यत्र तदवगमात् । न चैवं समापि
रान्तादिति व्युत्पादनमिति वाच्यम् । पदाधि-
भावे न इत्यस्य विशेषणत्वाभावेन तदन्तविवर-
ङ्गत्यं स्यादिति । पदाधिकारलभ्यस्य तदन्तवि-
स्यान्यत्रापि तदन्तोपलक्षणत्वे तु कथंचित् समा-
ऽपि पदादित्यनुक्तेन्यूनतेति बोध्यम् ॥

शि तुक् ।

अत्र तुकः पूर्वान्तत्वात् कुर्वन्क्ष्येते इत्यत्र पदा-
वेति णत्वनिषेधो न स्यादिति पूर्वपक्षे स्तोः
अश्चुरित्यत्र स्तोः प्रचुनेति योगविभागे स्तो नेत्यनु-
च्युना योगे स्तोर्णत्वनिषेध इति समाधानम् ।
नश्चेत्यत्र धुटःपरादित्वे कुर्वन् सीदतीत्यत्र
न्तस्येति णत्वनिषेधः प्रयोजनमिति प्राचां ग्रन्थः ।
बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थमिदमुभयमिति प्रकाशः

कार्यकालपक्षमाश्रित्येति बोध्यम् । यत्तु तत्र त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे परिभाषेयं न प्रवर्त्तत इति सुष्युपास्य इत्युदाहरणे स्वोक्त्या सह विरोध इति । तन्न । तत्र त्रैपादिक इत्यस्य क्वाचित्कर्त्रैपादिकपरत्वेन व्याख्यानेनाविरोधादिति । सञ्ख्यस्मुरित्यत्र ॥

जच्छौ जचक्षा जचशा जशाविति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥

इति केचित् । तत्र चयो द्वितीया इति छत्वविकल्पनाद्दूषद्वयवृद्धिर्विधीया ॥

उमः—।

अत्र लाघवात् । उमो ह्रस्वादचि द्वे इति सूत्रयणीयम् । कुर्वन्नास्ते इत्यादौ तु बहिरङ्गस्यद्वित्वस्यासिद्धत्वेन पदान्तस्येति शत्वनिषेधसंभवात् । राज्ञ इत्यादौ त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे यथोद्देशपक्षाश्रयणेन बहिरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तिस्वीकारेऽपि नाकुट इत्यादौ त्रैपादिके विसर्जनीय इत्यात्र शत्वनिषेधे लाघवानुरोधेन कार्यकालपक्षाश्रयणे तत्प्रवृत्तिस्वीकारौचित्यादिति प्रकाशकृतः । अत्रेदं तावदवधेयम् । नित्यग्रहणस्य विस्पष्टार्थत्वेन करणाकरणे न्यासद्वयेऽपि तुल्येऽवशिष्टभागेऽर्द्धमात्रालाघवायोक्तप्रतिपत्तिगौरवसहनं न सह

अत्कारकारि । तस्मान्मात्रालाघवाय द्वे अचि
बुद्धम इति सूत्रयणीयम् । यत्तु परमदण्डिना-
दादौ अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति ।

। नुटो नलोपं प्रत्यसिद्धत्वेन नलोपापादनस्यै-
तत्त्वादिति । अत्रानुनासिकः अनुनासिकात्
ति सूत्रयो रोः पूर्वस्येति रोः पूर्वस्मादिति चो-
व्याख्यानेऽपि रुग्रहणस्योपलक्षणत्वमनुक्त्वा
लोपे केषांचिदनुनासिकानुस्वारयोरूपमानवधा-

। संपुंकानामिति । यत्तु पुंस्कोकिल इत्यादा-
पत्तिपक्षे षत्वप्राप्तौ संपुङ्कानामिति स इति

। पुंमुहुसोः षत्वप्रतिषेधात् । सति हि स्वचने
षत्वनिवृत्तौ पुनः षत्वनिषेधोऽनर्थकः । तदभावे
आवश्य कत्वादिति । न चैवमपि पुंस्त्वमि-
ह स्वात्तादौ तद्धित इति षत्वनिवृत्त्यर्थमयं
रः स्यादिति वाच्यम् । कृतेऽपि सकारे तस्य
र्गः । लुकात्यनुरोधेन विसर्जनीयस्थानिकत्वात्
र्जनीयस्थानिकस्येदुदुपधस्येति षस्य निवृत्तावपि-
दिति सस्थानिकस्यानिवृत्तेः । का तर्हि पुंस्त्व-
मादौ षत्वाभावाय गतिरिति चेदियम् । इदुदुप-
त्वत्त पुंमुहुसोः प्रतिषेध इति वचने पुंग्रहणं
षत्वनिवृत्त्यर्थं सकारविधानादेव तन्निवृत्तेः सि-
द्ध्यति हत्वादिति षत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मात्

पुंस्त्वमित्यादौ वाचनिकी षत्वनिवृत्तिरिति ।
 इदमेवाभिसन्धाय ह्रस्वात्तादाविति सूत्रे पुंसःप्र-
 तिषेधः पुंस्त्वं पुंस्तेति हरदत्तो व्याजहार । तस्य
 भाव इति सूत्रे पुंस्त्वमिति भाष्योदाहरणन्तु न
 षत्वोभावज्ञापकम् । अनुस्वारपक्षे ह्रस्वात् परत्वाभा-
 वेन षत्वाभावे तदुदाहरणसंभवात् । वस्तुतस्तु समा-
 दीनां रोर्विसर्जनीयस्य वा सविधानापेक्षया तेषां
 साक्षात्सविधानमुचितम् । तच्चैवं समः सुटीत्यत्र
 सकारान्तरप्रश्लेषात् समः सकारो विधीयते स एव
 पुमः खयीत्यत्रानुवर्तते कानाम्प्रैडित इत्यत्र च मण्डू-
 कल्पुत्येति । न चैवं कानः सस्य रूपकरणबहिर्भावात्ततः
 पूर्वस्य कथमनुनासिकादि । अनुनासिकानुस्वारयो-
 स्तावत्पर्यन्तमधिकृतत्वात् । एवं सति कान एव रोः
 सवचनारम्भेऽपि संपुमोर्वचनानर्थक्याच्च कांस्कानि-
 त्यस्य कस्कादित्वे तु तदर्थमपि न सवचनारम्भ इति ॥

पुमः—।

इह ख्याधातौ नेति केचिदिति प्रक्रियाग्रन्थोपस्था-
 निर्बाधस्तथा तत्प्रदीपादवधेयम् ॥

कुप्योः—।

यत्तु प्राचा विकल्प इत्युक्तम् । तन्न । <क>पाभ्यां-

सत्त्वप्रसङ्गादिति । सोऽयमनुक्तोपालम्भः । चा-
इत्येव पाठात् क्वाचित्के तथा पाठे ऽपि
ऽष्टे विशर्गे-क-पयोर्विकल्पः फलतीत्यर्थः ॥

कस्का—।

क-पयोरपवाद इति केषांचिद् ग्रन्थे विशर्ज-
न चेति शेषः । न च कस्कादेराकृतिगणत्वात्
रित्यस्यापि कस्कादित्वादेव सत्त्वं कुतो नेति
म् । वचनेन कस्कादित्त्वकल्पनेन वा सकार-
विशेषाभावात् । संस्कर्त्तृत्याद्यर्थं समः सवचन-
एकत्वाच्चेत्यवधेयम् ॥

इति हल्सन्धिः ।

तु सोऽपदादाविति सूत्रेऽपदाद्योःकुप्वोरिति मू-
लमुपादायोक्तं सूत्रे तु व्यत्ययेनैकवचनम् । यदि
वर्ष्यते ऽपदादौ खरीति तदा यथाश्रुतं साधु ।
खरीति मण्डूकल्पुत्याऽनुवर्त्यमिति बलेश इति ।
। खरीत्यनुवृत्तावपि कुप्वोरिति न समानाधि-
भिन्नवचनत्वादिति षष्ठ्यन्त वाच्यम् । षष्ठ्य-
न्तर्गतत्वं तथा च कुप्वन्तर्गतेऽपदादौ खरी-
फलितस्तथा च खरीत्यननुवृत्तावपि का क्षति-
मण्डूकल्पुतिल्लेशः स्यात् । एवं खर्विशेष्यतेऽ-
खरीत्युत्प्रेक्षणमप्यनुचितमिति चिन्त्यम् ।

अत एव कुप्वोः=कः=पी चेति सूत्रे कुप्वोरिति षष्ठं
 व्याख्याताचार्यैः । सप्तम्यां हि सत्यामपदादावित्य
 च व्यत्ययाश्रयणापत्तेरिति । इदुदुपधस्य चाप्रत्यय
 स्येति प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्याकरः
 अप्रत्ययस्येति समानाधिकरणं विसर्जनीयविशेषण
 सित्यन्ये । तन्न । सर्पिष्करोती त्यत्वे सुसोःसामस्य
 इति वैकल्पिकषत्वप्रवृत्तावपि तिष्ठतु सर्पिः पि
 त्वसुदकमित्यत्रेदुदुपधस्येति नित्यषत्वप्रसङ्गात् । न
 चेष्टापत्तिः । आकरमते प्युणादीनामव्युत्पत्त्याश्रयणं
 तथा स्वीकारादिति वाच्यम् । व्युत्पत्त्याश्रयणे दोष
 तादवस्थात् । इदुदुपधस्येति सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेः
 व्युत्पत्तिपक्षस्यैवात्राकरस्वीकृतत्वानुमानात् । अन्यथे
 दुदुपधस्येति षत्वस्येष्टत्वे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्ड
 काशब्दोऽसमाधे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थ इति स्व
 ग्रन्थविरोधः । अपि च इणः ष इति सूत्रे सर्पिष्या
 च्चामित्याद्युदाहरणा सङ्गतेः इदुदुपधस्येत्यनैनैवष
 त्वसिद्धेरित्यलम् ॥

इति विसर्गसन्धिः ॥

ससजुषो रुः ।

त्र पदस्येति वर्त्तते तच्च सेन विशेष्यते । तेन येन वि-
रिति तदन्तग्रहणात् सान्तस्य पदस्येत्यर्थः । ततोऽलो-
परिभाषया सान्तस्य पदान्तस्येत्यर्थः । सजुषा तु
विशेषणे ग्रहणवतीति तदन्तग्रहणनिषेधात् ।
जुष्शब्दस्य पदस्येत्यर्थः स्यात् । तथा सति परमस-
रित्यादौ रुर्न स्यादिति परस्परानन्वितमेव पदस्ये-
ति । सजुष इति च स्थानषष्ठ्यन्तम् । तच्चालोन्यपरिभा-
षा स्वस्वान्त्यपरम् । तच्च सान्तपदान्तस्य कविधिसाम-
र्त्तत् परस्परमभेदेनान्वितम् । एतदर्थक एव सजुष्श-
णे यत् पदमिति तादात्म्यं च इति प्रकाशः तत्र सजु-
षब्दस्य पदशब्दस्य च स्वस्वान्त्यपरत्वात् । तथा च पदा-
स्य सजुषन्तस्य च रुः स्यादिति फलितं व्याचष्टे । पदान्त-
ति । सजुष्शब्दस्य चेति । पदस्येत्यपेक्ष्यत इति प्रका-
शः । यत्तु सजुषा पदं विशेष्यते सजुषन्तं यत्पदं तस्य
रुः स चालोन्यस्य । न च ग्रहणवतीति तदन्तविधि-
षेधः । प्रत्ययविधिविषयकोऽयं निषेध इति दिव उ-
क्ते कौय्यटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वात् । एवं स्थिते इह
जुष्शब्देन तदन्तविधिर्नैति प्राचामुक्तिरापातत इति ।
। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिव्यपदेशि-

वद्भावयोः प्रतिषेधः सामान्यविषय इति सीरदेवैन म
 न्तरत्वेनोक्तमिति तदभिप्रायकत्वात् प्राचामुक्तेः । दि
 उत्सृजे कैयटोक्त्युपन्यासश्चातिरभसात् । न चैवं दिव
 दित्यत्र दिवा समासैकदेशस्य पदस्य विशेषणात् तद
 विधिर्न स्यात् तथा च विमलदिद्युइति न सिध्येदि
 वाच्यम् । पारिभाषिकस्यानित्यत्वादिह निषेधाप्रवृत्ते
 अत एव निषेधस्य विशेषविषयत्वेऽपि मेघतीत्यादिख
 दिप्रत्ययविधावपि भयाद्यादिग्रहणमुपपदविशेषणं न
 विधिरित्यस्य प्रयोजनत्वेन वार्तिककृतोपन्यस्तम् ।
 एव च ख्यत्वात् सूत्रे कैयटेन शेषोध्यसखीति सूत्रे
 दत्तेन चैतदुपन्यस्तमिति दिक् ॥

अतो रो—।

यत्तु अल्पतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यात् न
 नासिद्ध इति केचित् । तन्न । यस्मिन् सति यदर्थवत् त
 ज्ञाप्यते । यथा सुप्तिङन्तमित्यन्तग्रहणेन संज्ञावि
 प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति । प्रकृते तु सु
 सिद्धत्वेऽप्यप्लुतग्रहणमनर्थकमिति कथं तत्तस्य क
 कमिति । अत एव चुरादौ यञ्चादीनामिदित्करणं च
 दिणिज्विकल्पज्ञापकमित्युक्तिर्णिज्विकल्पेऽपीदित्करण
 यर्थ्यापरिहारेण तैरेव निराकृतेत्यालोचनीयम्

भोभगो—

अग्निं किम् । देवाः सन्तीत्यत्र यत्त्वस्यासिद्धत्वाद्वि-
नीये सत्यपि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यत्वं ना भूत् । न
त्व्विधिः रोरितिसमुदायाश्रयणादिति केचित् ।
सत् । रोरित्यतो र इत्यनुवृत्त्यात्व्विधित्वात् । तस्मादु-
त्त्रानुवृत्त्यर्थं तदित्यस्मात्कृतप्रदीपोक्त एव निष्कर्षो वा-
ः । यदपि यदि तु भोस् भगोस् अघोसिति सान्तं रान्तं
नुकृत्य भो इत्यादीनां त्रयाणामलौक्यस्य यः स्यादपूर्वस्य
श्चेति व्याख्यायते तर्ह्यसन्धिन्याय्य एव । युक्तञ्चै-
त् । अन्यथा विभोरिदं सुप्रभगोरिदं रघोरिद-
त्यत्रापि यत्त्वापत्तेः । भवति ह्ययं भोशब्दादिपूर्वी
ः । न चात्र भोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वादग्रहण-
म् । विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्तिकेन
। अप्यन्तानां भवदादिप्रकृतीनां भोशब्दादीनामपि ला-
क्षणिकत्वाविशेषात् । अनर्थकत्वमभ्युभयत्र तुल्यम् ।
विशिष्टानामेवार्थवत्त्वादिति । तदपि चिन्त्यम् ।
। अन्तानुकरणत्वप्रक्षे भवदादिप्रकृतिकभोशब्दादीनाम-
ग्रहादव्याप्तेः । अन्यथा स्वग्रन्थविरोधाच्च । किञ्च
। प्रातानामभ्युपगमे यत्त्वविधौ त एव गृह्येत् प्रति-
दोक्तत्वात् न तु सम्बुध्यन्ता लाक्षणिकत्वादित्याशङ्का

परस्वग्रन्थो विरुध्येत । सान्तानुकरणत्वे सम्बुध्यन्त
 लक्षणिकत्वोक्तेरसङ्गतेः । सान्तानुकरणत्वे निपात
 प्रतिपदोक्तत्वोक्तेरसङ्गतेः । भोस् भगोस् अघोः
 सान्तनिपाता इति स्वयमुक्तेः । एवञ्च निपातसम्ब
 न्तयोर्लक्षणिकत्वाविशेषात् ग्रहणे सिद्धे तदर्थं र
 णप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणमपि तेषां सुधा ।
 च प्रभोरिदमित्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्य परस्परस
 चर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानाञ्च ग्रहणेऽप्यन्येष
 ग्रहणादित्युक्तं तदपि विरुध्येत । अर्थवद्ग्रहणमपि
 यथाऽतिव्याप्तेः । स्वयं समाहितत्वेन शङ्काया अनु
 नात् । साहचर्याश्रयणस्य निष्फलत्वाच्च । साहचर्ये
 निपातावयवानां वार्तिकोक्तावयवानां च भोशब्दार्द
 ग्रहणेऽतिप्रसङ्गासम्भवात्तत्र तदापादनस्यासम्बद्धत्व
 श्चेति । यदपि सान्ता निपाता इत्युपादाय भोभगो इति
 निर्दिष्टाच्चादेराकृतिगणत्वात् तत्र बोध्याः । तथा च
 भाषा भवदिति वार्तिकं नाश्रयणीयम् । अन्यथा पुष्टि
 कवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरि
 भो विद्वद्वन्द भो गङ्गे इत्यादि न सिध्येत् । एतच्च वृत्ति
 रहरदत्तादिमतेनोक्तम् । भाष्यस्वरसरीत्या तु विभ
 त्यादिवार्तिकमारब्धव्यमेव । किन्तु निपातोऽपि भोःश
 ऽस्ति तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च नोक्तदोषः ।

परञ्चैतत् । हे भवन्नितिवत् हे भो इति प्रयोगस्या-
 ष्टत्वात् तस्य च वार्त्तिकारम्भ एव सिद्धिः । स्युः पाठ-
 । डङ्ग है हे भो इत्यमरोक्तानां तु सम्बोधनार्थानां
 पातानां सह प्रयोगायोगात् । किञ्च तत्र भवा-
 त्यादिवत् तत्र भो इत्याद्यपि वार्त्तिके सत्येव सिध्यति ।
 । राभ्योऽपि दृश्यन्त इति सर्वविभक्त्यन्तात् चतसोर्भव-
 दिप्रयोग एवेष्टत्वात् । किञ्चामन्वितत्वे पदात् परा-
 ष्टमिको निघात आमन्वितमित्यविद्यमानवद्भावो
 क्यादेरामन्वितस्येति द्विर्भावः सुवामन्वित इति परा-
 ष्टभावश्चेत्यादि सिध्यति । भगोऽधो इति निपातावपि
 दे प्रामाणिकौ तर्हि स्तां नाम । आमन्वितकार्यसिद्धि-
 वार्त्तिकायत्तैव । यत्तु वदन्ति । सकारान्तान्नेवैतान्नि-
 तानाख्याय कृत्वात्वे भाष्ये प्रत्याख्यात इति तदतिरभ-
 दिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । मतुवसोरिति सूत्रे हि
 भाषित्यादि वार्त्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह सम्बु-
 वित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । भो ब्राह्मणा इति
 या विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणं नेतीह न प्राप्नोति ।
 ब्राह्मणि । नैष दोषः । अव्ययमेष भोःशब्दो नैषा-
 तः प्रकृतिः । कथमव्ययत्वं विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाच्च
 पाताः निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञेति । अत्र कैव्य-
 । विभक्तिस्वरेति केचिदाहुः । भोशब्दस्य विजन्तः

स्य सौ यद्रूपं रेफान्तं तत्प्रतिरूपको निपातः तस्य रे
यत्वे लोपे च भो ब्राह्मणा इत्यादि सिध्यति । भव
च्छब्दस्यापि भोः शब्दसिद्धये वार्त्तिकारम्भस्तेनेतराभ्य
दृश्यन्त इति भवदादियोगे विधीयमानास्त्वतसिला
स्ततो भोस्तत्र भो इत्यत्रापि भवन्ति । एवञ्च भव
च्छब्दप्रकृतिकभोः शब्दप्रतिरूपकत्वमेव निपातत्वमाश्रय
यम् । भवते विजदर्शनादित्यन्य आहुरिति । तन्न । व
कानुयायिद्वितीयमते भवच्छब्दस्यापीत्युक्तिसन्देह
विजन्तानुधावनक्ते शास्त्राद्यव्याख्याने वार्त्तिके भवच्छ
प्रत्याख्यात इति प्रतीयते । अस्मिन् पक्षे एषा भोः
मात्रप्रवृत्तिर्भवच्छब्दस्य न किन्त्वव्ययस्यैवेति भाष्याः
प्रयोजनाभावसहकृतलाघवेन भाष्यस्योक्तार्थत्वौचि
दिति भावः । अत एवैतन्मतोपमर्दनाय भाष्यविरं
मनुक्त्वा चतसिलादिप्रयोजनमेवोक्तं पक्षान्तरे । त
भो ब्राह्मणा इत्यादौ भोः शब्दप्रवृत्तिरित्यादि भाष्या
पक्षद्वयं चेदं वृत्तिपदमञ्जुर्योरपि सम्मतम् । एवं च
च्छब्दप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानपक्षयोर्भाष्यादिसकलग्र
सम्मतत्वात् कथं भाष्यस्वरसरीत्या वार्त्तिकमारब्धव्य
त्युक्तम् । कथं वा चादेराकृतिगणत्वात् सान्ता नि
इत्युक्तमिति नोक्तं त्रयाणां निपातत्वस्य तस्याकृति
त्वप्रयोज्यत्वस्य च भाष्यकैयट्याभ्यामनुक्तत्वात् । भे

तस्य सान्तत्वानुक्तेर्भगोअघोशब्दयोस्तु सुतराम् । भा-
 दौ हि भोशब्दस्यैव विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् निपात-
 मुक्तं विभक्त्यन्तं तु द्वितीयपक्षे रेफान्तं न सान्तम् ।
 त एव भोशब्दस्य विजन्तस्य सौ यद्वृत्तं रेफान्तं तत्प्र-
 रूपको निपात इति कैयट आद्यपक्ष उक्तम् । हरद-
 न च भोभगोअघो इत्येषां निपातत्वमुक्तं न तु सान्त-
 म् । अथ वृत्तिप्रदमञ्चर्योर्वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय त्रया-
 ः तावच्चादेराकृतिगणत्वात् निपातत्वमुक्तम् । भोभगो-
 घो पूर्वस्य रोर्धत्वमिति वृत्तिद्वयाख्यानुरोधेन सान्त-
 चानुमीयते । अन्यथा भोशब्दादिपूर्वस्य रोरप्रसिद्धेः ।
 र्त्तिकाङ्गीकारपक्षे तन्निष्पन्नानामेव यत्वापत्तेश्चेति
 सन्तानां त्रयाणां निपातत्वं स्थितं तदनुरोधेन भाष्य-
 प्युपलक्षणादिना तत्परतयैव योज्यमिति मतं तर्हि
 यैव वार्त्तिकमप्रत्याख्यानतया कथं न भाष्यं योज्यते ।
 य भाष्यस्वारस्याद्युक्तिविधानाच्च न तत्परता हतैवं
 व्यटोक्त्याख्ययोर्विभक्तिप्रतिरूपकस्य भोरित्यस्य
 फान्तनिपातस्य रेफस्य यत्वमिति प्रतीतिस्वारस्यात् भो-
 द्वादिपूर्वस्य रोरित्यर्थस्य स्वयमेव प्रागुक्तप्रतिपाद-
 च कथं त्रयाणां सान्तानां निपातत्वं युक्तं कथं वा
 त्युक्तार्थनिराकरणावसरे सान्तनिपातानुकरणापक्षः
 इयमुक्तः । यदि तु भाष्ये विभक्तिप्रतिरूपकस्य

विभक्तैः पुरस्फूर्तिकतया तदन्तप्रतिरूपकस्य सान-
 ख्यैव भोशब्दस्य प्रतीतिरत एव कैयटिन रे-
 न्तस्य निपातत्वं मतान्तरेणोपन्यस्तम् । न च भवती-
 जदर्शनादुपदिष्टविभक्त्यन्तप्रतिरूपकस्य भोशब्दस्यासम्-
 द्रुति वाच्यम् । भवतेर्विजनभिधाने मानाभावात्
 शम्भोरित्येकदेशानुकरणस्य वा विभक्त्यन्तस्य प्रति-
 पकसम्भवादिति विभाव्यते तथापि भगोऽघोशः
 योर्भोशब्दस्य चादेराकृतिगणत्वेन चादित्वे भाष्य-
 रस्यं स्पष्टमनुक्त्वा प्रत्याख्यानैऽस्पष्टं तत्कथमुच्यत इ-
 विभाव्यताम् । यत्तु तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके
 त्येव सिध्यतीति तत्र भवच्छब्दे सत्येवेत्युचितं त-
 कैयटादावेवोक्तम् । नापूर्वं दृश्यर्थलभ्यं भवदादीन-
 परिगणितत्वेन निपातप्रयोगेऽपि चतसिलादिसि-
 प्रकाशे दूषितं च । आमन्त्रितत्वमपि न भवत्यदोपा-
 नप्रयोजनं निपातभोःशब्दस्य स्वयमेव सम्बोध-
 र्थत्वोक्तेस्तदुत्तरप्रथमायास्तदर्थकत्वेनामन्त्रितत्वसाम्बा-
 ज्यात् । सहप्रयोगः परं प्रयोजनमवशिष्यते तदप्यन्ये-
 त्यादिना द्वितीयपक्षोत्थापनाय प्रकाश उक्तं नापूर्वं
 तदपि न वास्तवम् । निपातस्योक्तकोशेन सम्बोधन-
 त्वेऽपि भवदर्थत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् निपातानाम-
 कार्यत्वदर्शनात् । यथाऽस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकमव-

प्राप्तिमानित्यादौ धनार्थत्वेऽप्यस्तिच्चीरेत्यादौ तिङन्ता-
 त्वमपि दृश्यते । युक्तं चैतत् । कथमन्यथा भो ब्राह्म-
 ण इत्यादावनुपपत्तिनिराकरणं नैष दोष इत्यादिना-
 व्ययभोःशब्देन भाष्यकृदुक्तं सङ्गच्छते । न ह्यर्थभेदे
 णि शब्दमात्रान्यथासिद्ध्या पूर्वपक्षनिराकरणं युज्यते ।
 तथं वा हे भो इति सहप्रयोग इव भवन् ब्राह्मणेत्यर्थे
 ण ब्राह्मणेति प्रयोगः प्रयोजनं नातं परैरपि । एवं च
 णसोऽव्ययस्य भवदर्थत्वधौव्ये तेनैव यथोक्तसकललक्ष्य-
 सेदौ वार्त्तिके भवच्छब्दप्रत्याख्यानं कौञ्चिद्व्याकृतमेवो-
 षोद्वलितुं भाष्यादौ तु सकारान्तानैवैतान्निपातानास्या-
 य रूत्वौत्वे भाष्ये प्रत्याख्यात इति प्रकाशकङ्कितम् । तत्र
 भगो अघो इत्येतयोर्निपातयोः प्रामाणिकत्वे तयोर्-
 कृतीत्या भगवदघवदर्थकत्वेन चाशङ्का न चोत्तरम् ।
 अप्रामाणिकत्वे तु भाष्ये भवच्छब्दः प्रत्याख्यातो
 वृत्त्यादौ तु सर्वमित्यभिप्रायः । अत एवात्रिदं वाच्य-
 मित्यादिना कौयटोक्तान्यमतमुपोद्वलितुं भो इत्या-
 दीनां भवदाद्यर्थकत्वाभावाविधानाय भोः प्रभृतयः स-
 म्बोधनार्था आभिमुख्यद्योतका असत्त्ववचना इतिवन्त
 स्थितिस्तत्र हे भो इत्यादिसहप्रयोगो न स्यादिति
 प्रकाश उक्तमिति दिक् । यत्तु यत्तु वदन्तीत्यादि

भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यन्तमनूदितम् । सोऽयमनुक्तं
लम्भा इति सहृदयैराकलनीयम् ॥

सोऽचि—।

अत्र सोऽहमाजन्मशुद्धानामित्यादि सिध्यर्थं त
सत्येव पादस्मेत् पूर्ण्यतेति सावधारणं केचिद्व्याचख्यः ।
सास्मा अरमित्यादौ सुलोपानापत्तिः । तत्र हि
अस्मै इति छेदः । बज्जलग्रहणानुष्ठत्या तदुपपादः
सोऽहमाजन्मशुद्धानामित्याद्येव तथोपपाद्यतां कि
धारणेनेति ॥

इति स्वादिसन्धिः ।

अर्थवत्—।

अर्थवदिति प्रतिवर्णं वनमित्यादौ प्रातिपदिक
ज्ञानिष्टत्तये । न चाधातुरिति पर्युदासादर्थवत्त्वना
असत्त्वार्थकत्वेनाऽपि पर्युदासोपपत्तेः । न चैवमा
इति व्यर्थं वक्षे इत्यादौ सेप्रत्ययादीनां वारिणी
इत्यादीनां च प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थत्वात् । न चैषां
प्रातिपदिकत्वे किं बाधकमिति वाच्यम् ।
सुति प्रातिपदिकत्वे औत्सर्गिकैकवचने तस्याव्य

[क्यपि प्रत्ययलक्षणेन से इत्यस्य पदत्वेन षत्वनिषेधस्य
 द्वितीये औत्सर्गिकैकवचनप्रवणस्य लिङ्सर्वनामन-
 िसकत्वे च ह्रस्वस्य प्रसङ्गात् । न चैवमप्यप्रत्यय इति
 पर्युदासार्थवत्त्वलाभः । तथाऽप्यसत्त्वार्थकत्वविशिष्टा-
 विवत्त्वविशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वप्राप्तेः । न च तथा-
 यर्थवत्त्वलाभवैयर्थ्यम् । पर्युदासार्थकनउसमभिव्याहा-
 रव्युत्पत्तिसिद्धसादृश्यबोधस्य सामग्रीसत्वेनानिवारणात् ।
 न चैवावता प्रातिपदिकत्वनिमित्तमर्थवत्त्वम् । तन्नि-
 वर्त्यस्यानर्थकस्य धातुपर्युदासलभ्यासत्त्वार्थकत्वेनैव नि-
 वर्त्तनात् । तथाप्यप्रत्यय इत्यनुग्रहायाधातुरित्यने-
 नार्थवत्त्वमेव सादृश्यं बोध्यन्तामिति चेन्न औत्स-
 र्गिकस्य व्याप्यधर्मरूपसादृश्यबोधस्य त्यागायोगात् ।
 कथमन्यथोपधेस्व विभक्तावप्रथमायामकर्त्तरि च का-
 रके संज्ञायामित्यादौ प्रथमादिपर्युदासेन विभक्त्या-
 दिलब्धौविभक्त्यादिग्रहणं नञिवयुक्तन्यायस्यानित्यत्वं
 ज्ञापयेत् । प्रत्ययत्वादिरूपस्यापि सादृश्यस्य सम्भवात् ।
 एवं च धातुपर्युदासमात्रेणासत्त्वार्थकत्वं लभ्येतेति वनादौ
 प्रतिवर्णमिव रामादावापि प्रातिपदिकत्वं न स्यादि-
 त्यर्थवत्पदोपादानम् । तत्सामर्थ्याच्च नासत्त्वार्थक-
 त्वलाभः । एतेन धात्वादिपर्युदासबलेन यद्यप्यर्थवत्त्वं
 लभ्यते तथाप्युत्तरार्धे तदिति केषांचिदुक्तिः परास्ता ।

यत्तु पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमयत्यनर्थकस्येडादेर्धातो-
 र्यावादिकनादेश प्रत्ययस्य सत्वादिति हरदत्ततदनु-
 यायिग्रन्थमंगेनानूदा धात्वादेरनर्थकत्वे क्रियावाचित्वा-
 भावे धातुत्वाभावस्य स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्व-
 सिद्धान्तभङ्गस्य चापत्तेरिदमयुक्तमिति दूषणं तदेत-
 दस्वरसप्रवृत्तेन न च ज्ञायते केन धर्मेण सादृश्यमिति
 हरदत्तादिग्रन्थेनासत्त्वार्थकत्वरूपेण सादृश्यं स्यादिति
 तात्पर्यकेण तैरेव निराकृतमित्यनादेयमिति । यदप्य-
 प्रत्यय इति प्रत्ययान्तपर्युदासो न प्रत्ययपर्युदासोऽपि
 तस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वादिति हरदत्ताद्यु-
 क्तौ प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेशदन्तस्य ग्रह-
 णात् केवलस्य चातथात्वादिति केषांचिद् दूषणम् । तद-
 पि न । सात्पदाद्योरित्यत्र सातिग्रहणात् प्रत्ययग्रहण
 इत्यादेशद्विहिर्भूतकर्त्तनविषयतायाः प्रकृते कल्पना-
 दिति दिक् । इदन्त्ववधेयम् । अतः कृकमीत्यत्र
 कंसग्रहणेन ज्ञापिते उणादव्युत्पत्तिपक्षे डित्यादीनाम-
 नेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि डित्या-
 दीनां कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनेन प्रातिपदि-
 कसंज्ञासिद्धावपि बहुपठव इत्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञा-
 र्थमिदं सूत्रमावश्यकम् । न च कृत्तद्धितेत्यत्र तद्धित
 ग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति कृत्तद्धितेत्यनेनैवात्रापि सं-

।सिद्धौ किमनेन सूत्रेणेति वाच्यम् । तथा विवक्ष्यते
वतकीत्यादावतिप्रसक्तेः । किं चासत्यस्मिन् सूत्रे उत्तर-
वस्थसमासग्रहणं विध्यर्थं स्यात्तथा च मूलकेनोप-
शमित्यत्र छद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति परिभा-
या छदन्तत्वात् संज्ञाप्रतिः । सति त्वस्मिन्नुत्तरसूत्रस्य
समासग्रहणस्य नियामकत्वेनोदाहृतवाक्यव्यावृत्तिरि-
त्याकारसिद्धम् । एवंच पक्षद्वयेऽप्यस्य सूत्रस्य आवश्य-
त्वेनेदं सूत्रमुणादीनामव्युत्पत्तिपक्षज्ञापकमिति केषां
चदुक्ती रभसादिति ध्येयम् ॥

कृत्तद्धित—।

यत्तु समासग्रहणं नियमार्थम् । नियमश्च यत्र
तद्धिते पूर्वी भागः पदमुत्तरश्च प्रत्ययो न तस्य चेत्
समासस्यैवेति तेन बहुज्विशिष्टस्य जन्मवानित्यादेः
प्रातिपदिकत्वं सिद्धीतीति । तन्न । अयमियानित्यादेः
समुदायस्य नियमेन प्रातिपदिकत्वावारणात् तत्र
पूर्वभागस्य पदत्वेऽप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादिति । यत्र सङ्घा-
ते पूर्वी भागः पदमुत्तरश्च तद्विहितः प्रत्ययो नेति तु
वक्तुमुचितम् । वस्तुतस्तु यत्तदर्थयोरननुगमाच्छब्दा-
नुगमस्य चाकिञ्चित्करत्वात्तदननुगमेऽपि न क्षति-
रिति ध्येयम् ॥

इयाप्प्रातिपदिकात् ।

एतदधिकारफलं सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रा-
दात्तादेश्चेत्यञ् । सति ह्यस्मिन्नधिकारे ऽनुदात्तादे-
रिति उद्याप्रातिपदिकविशेषणम् । तत्प्रकृतिकसु-
न्तात् प्रत्यय इति विधिवाक्यार्थे ऽनोदात्तसर्वप्रद-
तिकात् सर्वस्येति षष्ठ्यन्तादञ्सिद्धिः । अन्य-
द्यनुदात्तादेरिति सुबन्तविशेषणं स्यादिति सर्व-
सुपीत्याद्युदात्तात् सर्वशब्दात् षष्ठ्यन्तादञ् न स्या-
त्त्याकरः । यत्त्वन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग-
धत इत्याद्युदात्ताप्रवृत्तावेतदधिकाराभावेऽप्यञ्सिति-
रिति । तन्न । सर्वस्योम इत्यत्र लुगाद्युदात्तयोः ।
मावेशादविरोधात्तुकाद्युदात्तस्याबाधात् । न चा-
रोधेऽप्युदात्तेन लुकः प्रतीक्षणादञः पूर्वमनुदात्त-
दित्वं सुबन्तस्याक्षतमेवेति वाच्यम् । समर्थानां ।
यमाद्वेति समर्थग्रहणस्याकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापकत्वं
प्रवर्णनेनाविरोधे लुकः प्रतीक्षाभावोन्नयनात् । स-
त्यितिरित्यत्र कृतसवर्णदीर्घादिजस्यात् । न तु
उत्थितेत्यकृतसवर्णदीर्घादित्येवमर्थं हि परिनिष्ठ-
परं समर्थपदं तत्रातरङ्गत्वादेव सवर्णदीर्घे न्यायसि-
किं तदर्थेन समर्थग्रहणेनेत्यकृतव्यूहपरिभाषां ज्ञा-

ति । अविरोधेऽपि लुकः प्रतीक्षायान्तु दीर्घेणा-
 ज्निमित्तप्रातिपदिकत्वनिमित्तस्य लुकः प्रतीक्षणा-
 उत्थितेत्यवस्थायामिजि सावुत्थितिरिति स्यादि-
 न्तराङ्गानपीति परिभाषाबोधनेन समर्थपदसार्ध-
 प्रकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापकायोगादिति । किञ्च
 ङ्ब्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनेन वङ्गब्रीहिकाले
 पूर्वपदस्वरस्य प्रकृतिभावमात्रं विधीयते तथा चाद्युदा-
 नेन लुकः प्रतीक्षायां बहुब्रीहिकाले सर्वशब्दस्यान्तो-
 दात्तत्वाद्बङ्गब्रीहिस्वरेण तस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्नत्वा-
 द्युदात्तस्येति । यद्यपि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशि-
 ष्ट्यापि ग्रहणात् किं ङ्याव्यग्रहणेन तथाऽप्यत्यन्तस्वा-
 र्थकात् परादन्तरङ्गाच्च कनः प्राक् ङ्यापोः प्रवृ-
 त्थं तत् । तेन लोहितार्यशब्दयोर्वर्णादिति ङीष्-
 णारयोर्विकल्पेनोदीक्षामातः स्थान द्वितीत्वविकल्पेन
 व लोहितिका लोहितिका आर्यका आर्यिकेति
 सिद्ध्यति । यत्तु सुबन्तात्तद्वितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात्
 सुपञ्च प्रागन्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्यय इति न्यायसिद्धैव
 ङ्यापोः प्राक् प्रवृत्तिरिति तन्न । सुबन्तात्तद्वितोत्पत्ति-
 रिति सिद्धान्तो हि न्यायमूलकः । तथाहि । सु-
 बर्थसंख्यादिसम्बन्धस्तद्वितार्थसम्बन्धापेक्षयाऽन्तरङ्गः ।
 लिङ्गसम्बन्ध इव सुबर्थसम्बन्धापेक्षया । तथा च सुब-

पेक्षया स्त्रीप्रत्ययस्येव तद्विनापेक्षया सुपोऽप्युत्पत्ति
 प्रागेवेति न्यायः स च नात्यन्तस्वार्थिकेष्विति प्राति
 पदिकादेव सुवपेक्षया परत्वादनन्तरङ्गत्वाच्च तदुत्पत्तिं
 बाधकाभावात् । तदुक्तं भाष्ये । स्वार्थसमिधाय शब्दे
 द्रव्यमाह समवेतम् । समवेतस्य च वचने लिङ्ग
 संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान् विशेषानपेक्षामाणस्य
 कृतस्त्वमात्मानं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते सौ वि-
 भक्त्यन्त इति । अत एव तत्त्वादेः स्त्रीप्रत्ययापेक्षया
 वहिरङ्गत्वमुक्त्वा कथं कालिकेत्यादिभाष्यप्रश्नस्यात्यन्त-
 स्वार्थिकात् कनः स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वं नास्तीत्यभिप्राय
 कैयटेन वर्णितः हरदत्तोऽप्येवमिति । न चैवं बहुगो-
 मत्केत्यादौ कपः प्रागुगिह्लक्षणे डीब् स्यादिति वाच्यम्
 समासात् प्रागलौकिकवाक्य एवोत्तरपदावयवसमासा-
 न्तस्य प्रवर्त्तनात् । स च विभक्तेः पुगस्तादिति पक्ष
 कैश्चिदुपन्यस्तः । स बहुधर्मिकेत्यादावापः सुपः परत्वं
 स्यादिति कात् पूर्वस्यात इत्वाभावापत्तेरुपेक्ष्यः । तस्मात्
 परस्तात् पक्ष एव युक्त इति दिक् ॥

सुपः ।

सुपस्त्रीणि त्रीणि पदान्येकैकवचनादिसंज्ञानि स्युरि-
 त्याचार्याः । यत्तत्र तान्येकवचनेत्यादि संपूर्णसूचमनुवर्त्त-

ति । तत्र तानीत्यनुवृत्तौ प्रयोजनं चिन्त्यम् । यदप्येकै-
 तश्च इत्ययुक्तं शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विर्वचनायोगा-
 त् । येननाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शसिति सि-
 षान्तादिति । तदपि न । एकां कपिलामेकैकशः
 बह्वक्षत्वो दत्वेति भाष्याच्छसन्तस्य प्रत्येकमित्य-
 क्तिवेन कैयटेन व्याख्यानाच्च स्वार्थिकस्यापि शसो
 ज्ञापनात् । एतेन सर्वस्य हे इत्यत्रैकैकशो ददा-
 तीति भाष्यप्रयोगात्तान्येकेति सूत्रकारनिर्देशाच्चोभयं
 साध्विति प्रकाशो व्याख्यातः । निरस्तश्चोदाहृतभा-
 यस्यान्यविषयत्वादित्यादिलेखः । तत्सूत्रस्यैकैकशो द-
 दातीति भाष्यं केचिदाज्जरत्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्य
 वीप्सायां द्विर्वचने बह्वत्पार्थादिति शसित्यस्यान्यम-
 तत्वेन व्याकुर्वतः कैयटस्य तत्राप्येवमेव व्याख्यानमभि-
 प्रेतमिति लक्षितत्वात् । अन्यत्रावश्यकं तथा व्याख्याने
 क्लिष्टव्याख्यानस्यात्रान्याय्यत्वात् । माधवादीनामत्रैवा-
 नुकूलत्वाच्चेति ॥

सरूपाणाम् - ।

राम राम औ इति स्थित इति प्रक्रियाकौमुद्या
 अवयववत्समुदायस्य मिलितेनार्थवत्वेन प्रातिपदिक-
 त्वादेकाच्चद्विर्वचनन्यायेन समुदायाद्विभक्तिरिति तन्नि-

मित्त एकशेष इति भावः । यत्त्वस्मिन् पक्षे मातृमाता
वित्यवैकशेषः स्यादिति तन्न । एकविभक्तावित्यव
ष्ट्या सारूप्यविशेषणत्वात् । न चैवमपि तृतीयादावे
विभक्तौ सारूप्यात्तद्दोषतादवश्यम् । प्रत्यासत्याऽनन्
यैकग्रहणो न चैकशेषनिमित्तसारूप्यविशेषण्यो वि
क्तयोरेकत्वप्रतीतिः । तथा च यस्यां विभक्तौ सरूपपा
तस्यामेकशेष इत्यर्थलाभात् प्रथमाद्विवचनादाव
रूप्यान्न तत्रोक्तदोषः । नन्वेकविभक्ताविति सा
प्यविशेषणमेवास्तु उत्तरसूत्रादेवकारमपेक्ष्यैकविभ
यानि सरूपपाण्येवेति व्याख्यानेन तृतीयादौ सारूप्ये
नोक्तमातृशब्दयोरतिप्रसङ्ग इति किमावृत्त्यैकशेष
शेषणत्वेनेति चेन्न । प्रातिपदिकानामेकशेषे म
मात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वादिति वार्तिके विभक्त्यन्ता
मध्येकशेषेऽयं दोषः कुतो न स्यात् । मातृभ्यामित्य
विभक्त्यन्तानामपि सारूप्यादित्याशङ्क्य विभक्त्यन्त
सरूपपाणां भवितव्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामे
कशेषे दोषो भवतीत्युत्तरितेन भाष्यकृता भ्याम
स्वीकृतस्योक्तमातृशब्दयोरेकशेषस्य त्वद्व्याख्यानेऽ
द्वेः । प्रथमाद्विवचनादौ वैरूप्येणैवकारार्थाभावात्
न च मातृभिरित्यादावुक्तमातृशब्दयोरेकशेषस्वी
तेऽनुप्रयोगविप्रतिषेधः । तैरित्युक्ते स्ववर्थस्य ताभि

पुमर्थस्थानवगमादिति वाच्यम् । शिष्टसमानलि-
 नुप्रयोगस्य लुप्तशब्दार्थविगमकत्वस्वीकारात् ।
 मन्यथा ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ तावि-
 ब्राह्मण्याः शुक्लञ्च शुक्ला च शुक्लश्च शु-
 नि तानीत्यत्र स्त्रीपुंसयोरवगम इत्यस्मादुक्तमेव
 व्यानमादरणीयम् । यच्चोभयविशेषणत्वे भिक्षाणां
 हो भैक्षमिति न सिद्धोत् । तथाहि । भिक्षा ३
 ४ अ इति स्थितेऽन्तरङ्गानपीति लुकि कृते विभक्ति-
 त्वाभावादेकशेषो न स्यात् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्ष-
 नावात् । किञ्च । रामावित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च
 एवेकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावेनैकशेषो न
 दुभयत आश्रयणेऽन्तादिबद्धावाभावादिति । तदपि
 । अनेकबोधकादेकस्माद्भिदाशब्दाद्विभक्त्यन्तादणि
 ामिति सिद्धः । एकस्मादनेकबोधे किमेकशेषेणेति
 [। एकनैवानेके बोधनीया इति नियमाभावादेकैका-
 प्रायेण घटोऽयं घटोऽयमितिप्रयोगवदनेकबोधनाय
 घटावित्यादेरप्यापत्तेस्तन्निवृत्तिः । न चैवमप्येकशे-
 वषयादनेकस्माद्विभक्तावग्यनिष्टमप्यापद्येतेति ।
 ाभिधानादव्यविकन्यायेनैतद्विषयेऽणाद्यनुत्पत्तेः स्वी-
 रात् । अनभिधाने चोक्तानन्यगतेरेव बीजत्वात् ।
 ादेशस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेन विभक्ति-

परत्वात् प्रातिपदिकानां किञ्चेत्यादिदोषस्याप्यसम्भवा-
 त् । एकशेषो हीतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानस्य सिद्धत्वा-
 दितरनिवृत्तेर्विधेयत्वादेकशेषविधेः पूर्वविधित्वान्न क-
 श्चित् क्षुद्रोपद्रवः । यत्तु यदपि व्याचख्युरित्यादिना
 व्यक्तिपक्ष यावद्वक्ति तत्तच्छब्दप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव
 प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रम् । आकृति पक्षे त्वेकेनैवा-
 कृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति प्रकाशैकदे-
 शमनूय व्यक्तिपक्षेऽपि न ब्राह्मणं हन्यादित्यत्र ब्राह्मणश-
 ब्देनैकेनाऽप्यनेकस्य तन्त्रेण सुवचत्वादन्यथा जातिपक्षेऽपि
 वासेन सम्यक्क्षमयोरित्यादिनार्थानुरोधेनानिर्वाहादि-
 त्युक्तम् । तदप्येतत्समाधानाय प्रवृत्तेन शिष्टं भाष्या-
 दितो ऽवगन्तव्यमित्युत्तरप्रकाशग्रन्थेन समाहितमिति
 भाष्याद्यालोचकैरालोचनीयम् । यच्च राम राम औ-
 इति स्थित इत्यलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमूच्यते न तु
 लौकिकम् । अलौकिके च विभक्त्येकादेशादि न प्रवर्तते
 प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानानादिति प्रकाशोक्ते प्रयुक्तानेव
 ह्यन्वाख्यातुमलौकिकमुत्पद्यते शास्त्रीयकार्यन्तु पूर्वम-
 लौकिक एव प्रवर्तत इति दूषणम् । तदप्यलौकिकशब्द-
 स्य कश्चिदेकशेषार्थबोधकासाधुशब्दार्थकस्य तात्पर्या-
 नालोचनेन । अत एव हस्तचेष्टादिस्थानीय इत्यलौ-
 किकवाक्यविशेषणं प्रकाश उक्तमिति दिक् ॥

अतो भिसः—

एमेव तु न कृतः । बज्जलं छन्दसीत्यत्रानतोपि भवति नद्यैरिति काशिकोदाहरणस्यैसं विनानुपपत्तेः । पररूपनिवृत्तिस्त्वैसं विनाप्येकारोच्चारणसामर्थ्यात् सिद्धा । अन्यथाऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशभिसमादेः परस्येत्याद्यादेशमतं वा विदध्यात् । निर्जरसैरित्यादावैकारश्रवणमैसः फलमिति प्राञ्चीकृत्यस्तु वृत्तिवदुक्तमतान्तरानुसारिण इत्यवधेयम् ॥

बहुवचने—

अत्र भूलि किम् । वृक्षाणामिति वृत्तिस्तत्र हरदत्तः । अग्नीनामित्यादौ सावकाशं नामि दीर्घं बाधित्वेदमेत्वमकारान्तेषु स्यादिति भाव इति । यद्यपीदन्तादिषु सावकाशं नुटमकारान्तेषु परत्वान्नित्यत्वाच्चैत्वेन बाध्येतेति नामीति प्राप्तिरेव दुर्लभा तथाप्युतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतो हलीत्यनुवृत्तौ भूलग्रहणमनर्थकमिति प्रश्नवृत्त्याशयः । अत एव वृक्षा इत्यादि न प्रत्युदाहृतम् । तथा च नुटं विनैत्वाप्राप्तेर्नुटि च सति नामीति प्राप्तिरिति वृत्त्याशयानुसारेण हरदत्तग्रन्थः सङ्गमनीयः । तत्र यदि हलीत्यनुवृत्तौ नुटि च सति

सन्निपातपरिभाषयैव नैत्वमिति किं भक्त्यग्रहणेनेति
विभाव्यते तदा भक्त्यग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति ध्येयम् ॥

नामि-।

रामाणामित्यादौ सुपि चेति दीर्घः सन्निपातपरि-
भाषया न भवति भवति चायमारम्भसामर्थ्यादिति केचि-
त् । तन्न । कतीनामित्यत्र परत्वात् षट्चतुर्थश्चेति नुटि
सन्निपातपरिभाषाऽविषये नामीति प्रवृत्तेरारम्भसाम-
र्थ्याभावात् । नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयतीति हि
लाघवमूलकं प्रकृते च नामीत्यतो लघोः प्रकारस्याभा-
वात् । नन्वामीत्यत्र वाच्ये नुडुपादानं ह्रस्वाश्रये नुटि
सति दीर्घो यथा स्यान्नुटः पूर्वं मा भूदिति तच्च
कतीनामित्यत्रैव दीर्घे सत्यनुपपन्नमिति रामाणामित्या-
दावप्यनेन नुडुपादानसामर्थ्याद्दीर्घ एष्टव्य इति सन्नि-
पातपरिभाषायाः प्रकृतेऽप्रवृत्तिः । न चामीति कृते
नित्यत्वाद्दीर्घे सति रामाणामित्यादौ ह्रस्वाश्रयो नुरान
प्रवर्त्तत नृणां तिसृणां चतसृणामित्यत्र ह्रस्वाश्रयस्य
नुटः सावकाशत्वेन भूतपूर्वत्वाश्रयणायोगादिति कथं
नुटि सत्येव दीर्घ इत्येतदर्थत्वं नुडुपादानस्येति वाच्य-
म् । नूनद्याप इत्येव सिद्धे ह्रस्वग्रहणेन भूतपूर्वत्वा-
श्रयावश्यकत्वात् । तिसृणामित्यत्र त्रैरित्यनुवृत्त्या चत-

णामित्यत्र षट्चतुर्थ्यश्चेति नुटः सिद्धत्वादिति चेत् ।
 । एवं सति रामाणामित्यादौ नुडुपादानप्रयोजनस्या-
 तीत्येव सिद्धत्वान्नुडुपादानवैयर्थ्येन सन्निपातपरिभा-
 षाप्रवृत्तेरेवाभावात् । न च प्रथमतस्तृणामित्यत्र षट्-
 चतुर्थ्यश्चेति नुटो गौणत्वादभावानुडर्थं ह्रस्वग्रहणमिति
 मूलपूर्वत्वाश्रयणे मानाभावादुक्तरीत्या नुडुपादानमा-
 ष्यकमिति वाच्यम् । एवं सति नुडुपादानस्य
 सन्निपातपरिभाषाविषये दीर्घप्रवर्तकत्वासमर्थनात् ।
 गोपधाया इत्यत्रानुवृत्तये नामीत्यस्यावश्यकत्वाच्च ।
 न हि तत्रामीत्यनुवृत्त्या सिद्धिः । चर्मणामित्यादाव-
 तिव्याप्तेरिति । तस्मात् सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वा-
 श्रयणे समाने उदाहृतमुपि चेत्यनेनैव दीर्घसिद्धौ रा-
 मशब्दे नामीत्युपन्यासः प्रामादिक इति प्रकाशोक्तं सा-
 ध्येव । न तिसृचतस्त्रिति निषेधबलादिह सन्निपातप-
 रिभाषा न प्रवर्तत इति च वक्तुमुचितमिति दिक् ॥

आदेश - ।

अत्रादेशरूपः सकारो गृह्यते न त्वादेशावयवः
 शासिवसिप्रसीनां चेति सूत्रे घसिग्रहणात् ज्ञाप-
 कात् । अन्यथा तत्रेण्कीरित्यनुवृत्त्या घसेर्जज्ञतुरित्या-
 दावदादेशघसेरेवोदाहरणं तत्र चादेशावयवत्वेन पूर्व-

सूत्रेणैव षत्वसिद्धेर्घसिग्रहणमनर्थकं स्यादित्याकरः ।
 अत्रेदं तत्त्वम् । अदादेशवसेरेवेति कुतो भ्वादिपठि-
 तस्य प्रकृत्यन्तरस्यापि सम्भवात् तदर्थं च घसिग्रहणं
 स्यादिति कथं ज्ञापकमिति यद्यपि तथापि लिट्य-
 न्यतरस्यामित्यदो घस्विकल्पविधानात् प्रकृत्यन्तरस्य न
 सर्वत्र प्रयोग इति ज्ञाप्यते । अन्यथा धातुद्वयेन लिटि
 आद जघासेत्यादिरूपसिद्धौ लिट्यन्यतरस्यामित्यनर्थकं
 स्यादिति प्रकृत्यन्तरस्य षत्वविषयेऽप्रयोगाददादेशस्यैव
 वसेर्ग्रहणमिति । ननु प्रकृत्यन्तरस्य कचिदप्रयोगो
 ज्ञाप्यते न तु सर्वत्र प्रकृत्यन्तरोपदेशवैयर्थ्यापातात् तथा
 च कथं षत्वविषये सर्वत्र तस्याप्रयोगनिर्णय इति
 चेत् । न । ज्ञापकोपदेशाभ्यां काचित्कौ प्रयोगाप्रयोगौ
 प्राप्तौ तत्र क प्रयोगः क नेत्यत्र नियामकाकाङ्क्षायां
 लृटित्त्वादिकं लुडादौ प्रयोगनियामकं कल्प्यते तथा च
 षत्वविषये सर्वत्र तस्याप्रयोगनिर्णय इति चेत् । न
 ज्ञापकोपदेशाभ्यां येमानाभावात्तस्याप्रयोगात् । न
 चैवमपि प्रकृत्यन्तरस्यानुदात्तोपदेशपाठाद्वलादावाङ्-
 धातुके प्रयोगकल्पनाज्जलिवेत्यादौ षत्वविषयेऽपि प्र-
 योगात्तदर्थं घसिग्रहणं कथं ज्ञापकमिति वाच्यम् ।
 लिट्यन्यतरस्यामिति हि लिङ्मात्रे प्रकृत्यन्तरस्याप्रयो-
 गं न ज्ञापयति वैयर्थ्यादिति लिटि तदतिरिक्ते च

क्वचित् । न तु क्वचिदेवाप्रयोगं तथा सति लिटि प्रयो-
 गसंभावनायां लिख्यन्यतरस्यामिति सूत्रस्य वैयर्थ्या-
 नुद्धारादुक्तज्ञापनासम्भवात् । एवं चासंजातविरोधि-
 त्वाल्लिट्सासान्येऽप्रयोगस्य ज्ञापितत्वाज्जलिवेत्यादौ न
 तत्प्रयोगः । अनुदात्तोपदेशपाठस्तु तास्यादौ तत्प्रयो-
 गोऽप्युपपन्नो लिटि वमयोर्न तत्प्रयोगं कल्पयति उक्तज्ञा-
 प्यविरोधात् । उक्तज्ञापकेनोपदेशेन च क्वाचित्कप्रयोगा-
 प्रयोगप्राप्तौ नियामकाकाङ्क्षायामनुदात्तोपदेशपाठो व-
 लाद्यार्द्धधातुके प्रयोगमनुमापयति तत्र लिट्सासान्येऽ-
 प्रयोगस्य प्राक्कल्पनात्तद्विरोधाल्लिट्तिरिक्ते वलादाविति
 कल्प्यते उक्तज्ञाप्यानुपस्थितौ च नियामकाकाङ्क्षाभा-
 वादनुदात्तोपदेशपाठादेरुक्तनियामकत्वाभावादिति ।
 अत्र सस्य सोष्मणोऽघोषस्य तादृश एव ष इति प्रका-
 शः । तत्र सोष्मण इत्यस्योष्मत्वाश्रयस्योष्मण इत्यर्थः ।
 न तु वर्गेवर्गे च प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्माणाविति प्रा-
 तिशाख्योक्तस्य सोष्मणः । अनेन विवृत्तमूष्मणां स्वराणां
 चेति वचनोक्तं विवृतत्वं सूच्यते । तावन्मात्रं च ऋकारे-
 ऽतिप्रसक्तमिति तद्व्यावृत्तयेऽघोषस्येतीति भावः । एतेन
 ठकारेऽतिप्रसङ्गादिदं न्यूनमिति केषाञ्चिदुक्तिः परास्ता ।

आमि सर्वनाम्नः-।

यत्त्ववर्णान्तात् सर्वनाम्नो विहितस्याम इति । तन्न ।

तेषामित्यादावव्याप्तेः । अत एव हलङ्घ्याभ्य इति
 हलङ्घ्याभ्यो विहितमित्यर्थे या सेत्यादावव्याप्तिर्भवति
 ह्युक्ता । न च परस्येत्यर्थे दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रा
 शक्तिः द्वन्द्वे चेति निषेधः समुदायस्य न त्ववयवाना
 त्यामः सर्वनामपूर्वशब्दात् परत्वादिति सर्वनाम्नो वि
 दस्यावर्णान्तात् परस्येति व्याख्यानाच्चातिप्रसक्तिर्न वा
 शक्तिरिति वाच्यम् । तथा सत्यादित्यनुवृत्तस्य सर्व
 मविशेषणत्वाभावेनावर्णान्तादिति व्याख्यानस्या
 त्वात् । अङ्गविशेषणत्वाभिप्रायेण तथा व्याख्याने न
 विशेषणत्वे प्रयोजनाभावात् । किञ्च । द्वन्द्वे चेति नि
 षेधो नावयवानामिति कुतः प्रयोजनाभावादिति
 दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौ तदन्तविधिनाङ्गाधि
 तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वा प्राप्तमुडादिनिवृत्ति
 प्रयोजनत्वात् । न च परमसर्वज्ञेत्यादौ चतसिल
 सिध्यर्थं सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरावश्यकत्वाद्
 दाहरणो समुदायस्य सर्वनामत्वात् मुडादि दु
 भिति द्वन्द्वस्य संज्ञानिषेधावश्यकत्वेनावयवानां त
 षेधो वाक्यभेदापत्तेरिति वाच्यम् । चलादि
 प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तः सर्वनाम्ना तद्विशेषणो
 न्तविधिनैव चलादेः सिद्धे सर्वनामसंज्ञायां ता
 विध्यनावश्यकत्वात् । विशेषणविशेष्यभावे कार

रेणीष्टसिद्धौ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति लक्ष्य-
वशाद्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्यकम् । अत एवो-
जः सहोऽश्नात्तमस इति सूत्रे उत्तरपदाक्षिप्तेन पूर्वपदेन
ओजःप्रभृतीनां विशेषणात् सततनैशतमोऽतममित्यत्र त-
मोन्तस्य पूर्वपदत्वेऽपि तमसः पूर्वपदत्वाभावात्तृतीयाया
अनुङ्नेति हरदत्तेनोक्तम् । अत एव सर्वादिसूत्रे उप-
सर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानमुपक्रम्य भाष्ये ऽथवाङ्माधि-
कारे यदुच्यते इति प्रघट्टकेन सर्वनाम्नः स्मायित्यादेः
सर्वनामार्थगतसंख्याद्यभिधायिनो डेः स्मायित्यादि-
कमर्थमङ्गीकृत्य परमसर्वस्मायीत्यादिसंग्रहोऽतिसर्वाये-
त्यादावतिप्रसङ्गवारणं च कृतं तद्वि सर्वनामसंज्ञायां
तदन्तविधौ सति न घटते । उपसर्जनप्रतिषेधाभावे
ऽतिसर्वशब्दस्य सर्वाद्यन्तत्वेन सर्वनामत्वान् । डेञ्च तद-
र्थगतसंख्याभिधायकत्वादतिसर्वायेत्यादावतिप्रसङ्गानु-
हारादिति । यत्तु सर्वादयः पञ्चविंशदिति प्रतीकमु-
पादाय पञ्च च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः पञ्चाधिकास्त्रिंशदिति
तत्पुरुषो वा । यत्तु प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति
प्राची ग्रन्थं व्याचक्षाणैकतां नायं मध्यमपदलोपी तत्पु-
रुषः । तथा सति राजन्यवज्जवचनद्वन्द्वेभ्यकट्षिणषु
संख्येति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिसूरी न स्यात् ।
तस्मात् समाहार द्वन्द्व एवायम् । एकविंशतिरित्यादौ

तु नपुंसकत्वं न भवति लोकाश्रयत्वान्निङ्गस्येति ।
 द्विन्यम् । समासभेदस्येष्टापत्तेरिति तत्र नायं स
 मपदलोपी तत्पुरुष इत्यनुक्तोपालम्भः । तेषां व्याख्य
 हि द्वन्द्वदूषणपूर्वकमध्यमपदलोपिसमासवादमनूद्य
 दूषणाय राजन्येत्यादिना विधीयमानः पूर्वपदप्र
 तिस्वरो न स्यादित्युक्त्वा तस्मात् समाहारद्वन्द्व एव
 मित्युक्तं तस्य च पूर्वपक्षिकृतं द्वन्द्वदूषणाभावे ता
 न तु मध्यमपदलोपितत्पुरुषाभावे तथा सत्येव तत्र
 दिति हेतुसङ्गतेः । एवकारेण चेतरेतरयोगे व्यव
 दः । अत एव पूर्वपक्ष्युद्भावितेतरेतरयोगदूषणं द्वि
 नापादनरूपमपरिहृत्य समाहारदूषणमेकविंशति
 त्यादौ नपुंसकत्वापत्तिरूपमेव परिहृतं लोकाश्रय
 लिङ्गस्येतीति नोक्तदोषः । किञ्च भाष्यादिपर्यालो
 नया समाहारद्वन्द्व एवायं न मध्यमपदलोपी सम्
 दिति लज्यते तथाहि चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रे शेषे ए
 दीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग
 सिद्धं त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणा
 कारे ऽधिकलोपश्चेति वार्त्तिककृतोक्ते स्वरो न सिध्यती
 दूषणमुक्त्वा ऽस्तु तर्हि द्वन्द्व इत्यादिना समाहारद्वन्द्वं न
 कृत्य तद्दूषणं नपुंसकापादनं लिङ्गमशिष्यमिति
 व्यकारः परिजहार । हरदत्तोऽपि द्वन्द्वदूषणापूर्वकं

पदलोपिसमासमाशङ्क्य खरासिद्ध्या दूषयित्वा
 ।। इदं एवायमिति सावधारणमभिदधौ वज्र-
 ही संख्येय इति सूत्रे संख्यायास्तत्पुरुषस्यो-
 ख्यानं निस्त्रिंशदर्थमन्यत्राधिकलोपादिति वा-
 क्यव्याख्याने एकाधिका विंशतिरेकविंशतिरि-
 भाष्यं वार्तिककृदभिमतमध्यमपदलोपिसमा-
 सप्रायेण एवं च यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्या-
 यकाराभिमतः समाहारद्वन्द्व एव साधुरिति स-
 भिर्भाव्यम् । उभयशब्दस्य सर्वादिषु पाठोऽनर्थकः
 । जनाभावादित्याकरः । केचित्त्वकञर्थ उभयशब्दस्य
 ऽः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । उभयत उभयत्रे-
 दाविवायच्प्रसङ्गात् तदुक्तमुभयोऽन्यत्रेति । अन्यत्र
 । चनपरत्वाभावे इत्याहुः । अत्रेदमवधेयम् । उभयो-
 त्रेति न विधिः किन्तूभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभय-
 । इत् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्वार्थ इत्यर्थको नित्यमि-
 योगो विभज्यते । तत्सिद्धान्तानुवादः । तथा चाक-
 तावप्ययच् दुर्वारः । न चेभौ साभ्यासस्येति निर्दे-
 इ वृत्तिविषयावृत्तिविषयसाधारण्येन यत्रोभयशब्दा-
 न्नं द्विवचनं लुक्ानापहृतं ततोऽन्यत्र स्वार्थिकोऽय-
 ति ज्ञापनान्नाकज्विषयेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
 चो द्विवचनविषय इव कविषयेऽप्युभयकविति भा-

प्यप्रयोगेणासङ्कोचात् । उभयकाविति भाष्यप्रयो-
 ऽकचा न तु कस्येति न सङ्कोच इति चेत् न । ए-
 काविति प्रयोगो भाष्यकृतसंमत इति तावन्निर्वि-
 दम् । तथा चोभयकाविति प्रयोगस्य कविषयत्वे ए-
 शब्दस्य सर्वादिषु गौरवादपठितत्वेन तस्य कविषय-
 स्यैव कल्पनात् । न च के सति अन्याभावो द्विवच-
 टावविषयत्वादिति वार्त्तिकमसङ्गतम् । कविषये उभ-
 द्विवचननियमाभावादिति वाच्यम् । एतस्याप्युभशब्द-
 सर्वनामत्वेऽकजेव प्रयोजनमित्यत्र हेतुभूतस्मादाद्यभ-
 हेतुत्वेनोक्तत्वादुक्तयोगविभागसिद्धैकदेशानुवादत्वा-
 यद्वा उभशब्दार्थगतसंख्याबोधकद्विवचनविषयत्वात्
 तदर्थ इति कविषयेऽप्ययचः सङ्कोचादिति । एवं
 भाष्यकृतस्य सर्वादिषूभशब्दप्रत्याख्यानस्योक्तरीत्या-
 मञ्जस्य तत्प्रौढिवादत्वोक्तिरेव प्रौढिवाद इति
 न्तव्यम् ॥

न बहुव्रीहौ ॥

यत्तु व्याख्यातवचनदूषणां त्वं पिता यस्येत्या-
 विग्रहवाक्ये प्राप्ता सर्वनामसंज्ञा निषिध्यत इति
 लौकिकवाक्ये नायं निषेधः । किंत्वलौकिक इत्या-
 रसिद्धः । तस्य च युष्मद् सु पितृ सु इत्याकारकं

पतेत्याद्याकारकत्वायोगादिति तन्न । त्वं पिते-
 स्तत्समानार्थकविग्रहवाक्ये इत्यर्थकत्वेन दोषा-
 त् । अत एव यद्वाक्योपमर्द्देनायं बहुव्रीहिः
 ते तस्मिन् बहुव्रीहिप्रकृताविति विग्रहवाक्यवि-
 व्याख्याटभिरुपात्तं भवताऽप्यत्रैव सूत्रे ऽलौकि-
 ये संज्ञानिषेधफलकथनावसरे ऽलौकिकवाक्ये
 प्रवर्तते स च समासे ऽपि श्रूयेत अतिक्रान्तो
 न्तमतिभवकानितिवादित्युक्तं तस्य ह्ययमर्थः ।
 तिक्रान्त इत्यलौकिकवाक्ये प्रकृतो ऽकजतिभव-
 ति समासे श्रूयते । तथा प्रकृते ऽलौकिकवाक्ये
 ते ऽकच् समासेऽपि श्रूयेतेति । तस्य चोक्तार्थकत्वं
 ऽनुपपत्तिरिति । यच्च यदपि व्याचख्युः । नन्वति-
 दौ संज्ञा न प्रवर्तते त्वकात्पितृकादौ तु प्रवर्तते
 । किं विनिगमकम् । तत्राह अनङ्गकार्यत्वेनेति ।
 ।ब्दः समुदायपरः तेनातिसर्व इत्यंशस्य संज्ञा
 ज्ञता सर्वनाम्नोऽङ्गात् स्थायादिविधानात् । अव-
 चस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावात् । समुदाये
 समुदायार्थं प्रति सर्वादेरुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य
 न भवतीति युक्तमिह त्ववयवमात्रस्य सा चि-
 तेता न समुदायस्य । अवयवञ्च स्वार्थमात्रप्रधान इति
 प्रसङ्ग इति वैप्रथमस्तीत्याशय इति तदपि न । अ-

ङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सर्वसंमतत्वेनावयवमात्रे सत्य
 सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्तेर्व्याहतत्वात् । अङ्गाधिव
 रपरिभाषया स्मै स्यादिति स्वग्रन्थविरोधाच्चेति तदन्त
 धानात् । तथाहि । व्याख्यातभिर्हि प्रकृतसूत्रेण बहुव्री
 तदवयवेषु वा संज्ञा निषिध्यत इति व्याख्यायातिस
 येत्यादौ संज्ञानिषेधार्थमुपसर्जनानां सर्वादित्वनिरा
 वश्यकत्वेन प्रकृतसूत्रमनर्थकमित्याशङ्क्या सूत्रे तात्पर्य
 र्यान्वर्थसंज्ञायाः सूत्रकारेण स्वीकारादुपसर्जननि
 सावश्यकत्वेन प्रकृतसूत्रानर्थक्यं तदवस्थमित्याशङ्क्य
 त्कपितृक इत्यवतार्य प्राचोक्तं तदर्थं निराकृत्य तस्मै
 देवं व्याख्येयमित्यादिना बहुव्रीहिप्रकृतिभूतात्
 किकवाक्ये ऽयं निषेध इति व्याख्याय तत्र नन्वित्या
 नातिसर्वादितत्पुरुषत्वत्कपितृकादिवहुव्रीहिसमास
 कृतिवाक्यावयवानां सर्वनामत्वाय वृत्तिप्रवृत्त्योः किं ।
 निगमकं येनास्तीत्युक्तं तत्राङ्गाधिकारे तदन्तेऽनि
 उत्तरभानिषेध इति युज्यतेत्याशङ्क्यानाङ्गकार्यत्वेनेत
 तात्पर्यं तत्पुरुषवाक्यगतसर्वादित्वमभिप्रेत्यावयवमात्रे
 त्यपि सर्वनामत्वं दोषो नास्तीत्युक्तं तत्राङ्गाधिकारे त
 न्तविधिसङ्गावेपि व्याघाताभावस्य स्पष्टत्वात् । अङ्गस्य
 मासस्य सर्वनामत्वाभावात् । अङ्गाधिकारपरिभाषये
 तदग्रन्थश्च बहुव्रीह्यन्तःपातिनामपि सर्वादीनां

संज्ञानिष्टत्वे सूत्रमिदमिति वदतां प्राचां मतं
 तुमतिसर्वायेत्यादावतिप्रसङ्गदानाय प्रवृत्तोऽङ्गस्य
 मान्तत्वात् समञ्जस एवेति तद्विरोधस्याप्यभावा-
 । यदपि यद्यपि सूत्रवार्तिककृतोरप्ये न्यतं त-
 न्यासकृता विवृतत्वान्न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति
 तयां वार्तिककृताऽस्यार्थस्यास्पृष्टत्वान्न्यासकृता स-
 कृते सतीत्यादि वदतोक्तार्थस्यादूरत्वकृ-
 तद्विवृतत्वाभावाच्चेति तदपि मन्दम् । वार्ति-
 ऽप्यस्यार्थस्याप्रतिषिद्धत्वेनानुमतत्वात् । गीन-
 वाहेति तुशब्देन प्रागुदाहृतवाक्यावयवसर्वना-
 तपेधस्य सूत्रवार्तिककृदनुमतेः स्पष्टत्वाच्च । न्या-
 ान्तर्गतसमासपदस्य तत्प्रकृतिवाक्यार्थकत्वेन व्या-
 भिव्याख्यातत्वेनोक्तार्थस्य तद्विवृतत्वसम्भवाच्च । यच्च
 ग्रन्थकृच्छब्दः सूत्रकारकपर इत्यत्र सूत्रकारमत
 पूर्वग्रन्थविरोधोद्भावनं तदपि पूर्वग्रन्थास्वरसंप्रकृत-
 ऽदोषाहतम् । एवञ्चायं प्राचः प्रक्रियाग्रन्थसदृश्या-
 ग्रन्थाश्चापातरमणीया एवेत्यपातरमणीया इति
 । साधूक्तमिति युक्तमुत्पश्यामः ॥

तृतीयासमासे ।

तृतीयासमासप्रतीकमुपादायेह पूर्वसदृशेति विहि-

तः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वान्न तु कर्तृकरणे कृते
 तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो नैत्युक्तम् । तदन
 धानात् । तथाहि । तृतीयासमासार्थेत्यादि विभा
 दिक् समास इत्यतः समासग्रहणे ऽनुवर्तमाने पु
 समासग्रहणात्सम्भ्यते । तत्र वाक्यं लौकिकमलौकि
 निषेधवैयर्थ्यात् । तच्च प्रतिपदोक्तसमासग्रहे सत्
 सम्भवति । अन्यथा न त्वत्कृतमित्यादि कर्तृकरण
 तीयासमासप्रकृतिभूतालौकिकवाक्ये ऽकजभावार्थं
 ज्ञानिषेधसम्भवात् । एवञ्च यावत्प्रतिपदोक्तसमास
 ग्रहणं न सिद्धं तावदलौकिकवाक्यस्यैव तादर्थ्याद्
 ग्रहणं स्यादिति त्वयका कृतमिति लौकिकवाक्योदाहर
 मनुपपन्नमिति । न च तृतीयासमास इति सर्वना
 मत्वविघातस्य भावित्वादकृतव्यूहपरिभाषया ऽलौकिका
 क्यस्थानामकचो निवृत्तिसिद्धेः किं तदर्थं समास इ
 लौकिकवाक्यानिवृत्त्यर्थमेव तत्स्यादिति वाच्यम् । तत्
 तीयासमास इति समासस्यैव त्वन्मते सर्वनामत्वनि
 त्तरवयवस्य सर्वनामत्वादकृतव्यूहपरिभाषा ऽग्रवृत्तेः ई
 शविषये ऽतिभवकानित्यन्नेवाकृतव्यूहपरिभाषानभ्युपग
 मादित्यलम् । अत्र द्वन्द्वे च प्रविष्टानां सर्वादीनां स
 नामसंज्ञा निषिध्यते तेन मासपूर्वाणां पूर्वापराधः

।त्यादावामो न सुट् । समुदायस्य संज्ञानिषेधे
 वस्य सर्वनामत्वात्तदन्तविधिनाऽङ्गाधिकारे तस्य
 इत्तरपदस्य चेति सर्वनामोत्तरपदत्वात् सुट् स्यात् ।
 अपि सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधिसङ्गावात् सर्वा-
 त्वात् समुदायस्य सर्वनामत्वात् सुट् दुर्वारः
 ामसंज्ञायां तदन्तविध्यभावस्य प्रागेव प्रप-
 त्वात् । परन्तु द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति न सम्बन्धः
 काणां क्रिययैवान्वयात् । न च विद्यमानानी-
 ाहारः गौरवात् । निषेध्याया भवतिक्रियाया
 प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति । तच्चिन्त्यम् ।
 दीनि सर्वनामानीति नेति च द्वन्द्वे चेति सूत्रेऽनु-
 ते तथाच द्वन्द्वे सर्वादीनि सर्वनामानि न भव-
 ति वचनव्यक्तिलाभे सर्वाद्यधिकरणनिषेधस्यैव ला-
 हनन्यगत्या विद्यमानानीत्यध्याहारस्वीकारात् ।
 ले देवदत्तो न पचतीत्यद् भूतलस्येवेहापि द्वन्द्व-
 ध्याहारं विनैवान्वयाच्च ॥

पदन्नो—।

शीर्षं छन्दसीत्यतः छन्दसीत्यनुवर्तते ऽप्रोभीति-
 ास्ये मासश्छन्दसीतिवार्तिके छन्दोगहणात् कचि-
 ायामपि पदादयो भवन्तीति ज्ञाप्यत इत्याहुर्इति

कैयटः । काशिकायान्तु केचिच्छन्दोग्यहणमनुव
 न्तीत्युक्ताऽन्ये नानुवर्त्तयन्तीति मन्तारं पद्म्यामुदा
 ह्य चेतिभाष्यप्रयोगोपष्टब्धमुक्तम् । युक्तं चैतत् ।
 सीत्यस्य ये च तद्वित इत्यत्राननुवर्त्ततेर्हरदत्तादिसं
 त्वान्मण्डूकप्लुताश्रयणे स्वरितत्वकल्पने च गौरवा
 मानाभावात् । मासच्छन्दसीति छन्दोग्यहणान
 स्याच्च । यत्तु निर्जरस इत्यत्र रामयोरित्यादौ च
 नपुंसकस्येत्यादि भसञ्ज्ञान्तमनुपन्यस्य दतः दतेत्य
 पन्यस्तम् । तदनवधानात् । तथाहि । स्वादिष्विति
 त्वस्य प्रगनुक्तत्वेन तन्निमित्तरुत्वयलोपप्रसक्तौ र
 दृत्तये भत्वमप्यनुपन्यसनीयमिति निर्जरस इ
 रामयोरित्यादौ च नोक्तोपन्यास इति यदि तदा
 दतेत्यत्राप्युक्तरीत्या जशोऽप्रसक्तौ तदुपन्यासो व्य
 यदि च कार्यान्तरार्थेन स्वादिष्विति पदत्वेन प्रस
 जशो निदृत्तये भत्वस्य ततः पूर्वमनुवृत्त्यर्थमुपज
 स्य सुदृढ्यामित्यादर्थमवश्यं वक्तव्यस्य च स्वीदि
 पदत्वस्य ततः पूर्वं च तदुपजीव्यस्य सर्वनामस्या
 ज्ञासूत्रस्य दतः दतेत्यत्रोपन्यसनन्तदा निर्जरस
 दावपि तुल्यम् ॥

अल्लोपोऽनः ।

अत्र प्राञ्चः । अन्तस्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य

इति तथा सत्यनस्तच्छेत्वादावतिव्याप्तिरिति केचि-
 । तन्न । प्राचां ग्रन्थे हि भक्षेत्यकारस्य विशेषणं
 इत्थं कार्यकालं संज्ञापरिभाषामिति यजाद्यसर्वना-
 स्थानपरस्येति । तत्परञ्च येननाव्यवधानमिति न्यायेन
 कारमात्रव्यवहितस्याकारस्य गृह्यते तेनोक्तदोषान-
 काशात् । अत्र च व्याख्यानेऽन इत्यस्याङ्गेन सामाना-
 धकरण्यान्वयोऽनुकूलः अङ्गावयवस्येति व्याख्याने तु
 व्यधिकरण्यान्वयापत्तिरिति । यूष्ण इत्यत्राल्लोपस्य
 धानिवहावे तदभावे वा न पात्परत्वप्रयुक्तो णः । किं
 वादो ऽङ्गव्याय इति द्वितीयेष्टत्वेन । तथा च षग्रहणमु-
 त्तरार्थमित्याकरे स्थितमितीह रषाभ्यामित्यस्योपन्या-
 सो रभसादिति प्रकाशोक्तावुत्तरार्थतयापीह षग्रहणं
 स्थितम् । ततश्च यूष्ण इत्यादौ रषाभ्यामित्यस्य प्रवृत्तिः
 केन वार्यतामिति केचित् । तन्न । षग्रहणमुत्तरार्थमि-
 ति वृत्तिग्रन्थमडादिव्यवायेपि शतत्वं वक्ष्यति तस्मादपि
 यथा स्यादिति मिथैर्व्याख्यायाथेहार्थमपि कस्मान्न
 भवत्यत आह ष्टुवेनैव सिद्धमेतदित्युत्तरग्रन्थोऽवतारि-
 तस्तत्र प्रयोजनाभावाद् रषाभ्यामित्यत्र षो न सम्बध्यते
 किं त्वट्कुप्वाडित्यादावेवेति प्रतीतेः । तस्मादिह रषा-
 भ्यामित्युपन्यासो रभसादिति युक्तमुक्तम् । यत्तुत्तरा-
 र्थतयापीह षग्रहणं स्थितमित्युक्तिः सा न प्रवृत्तीपयो-

गिनी । तस्येह स्थितत्वेपि न नकारेण सम्बन्धः
 जनाभावादिति । यत्तु पदन्न इति सूत्रे प्रभृति
 प्रकारार्थं तेन पदङ्घ्रिश्चरणोऽधियां, स्वान्तं हन
 मन इति सङ्गच्छत इति । तदयुक्तम् । एतेषां
 दीनां पदाद्यादेशत्वे प्रादादिभ्यः पृथक् पद
 चनस्य कोशेऽसंगतत्वात् । न हि स्थान्यादेशयोः
 पृथगुपादाने प्रयोजनमस्ति । स्थान्युपादानेनैव त
 मिधानसामर्थ्यादादेशस्थानुपादानेपि क्षत्यभावा
 अत एव दन्तनासिकानामपि दत्तनासादीनाममरे
 मिधानमिति । न च पदाद्यादेशानां क्कान्दसत्वेन
 ज्ञाषाविषयत्वं न सर्वेषामिति दत्तादीनां कोऽ
 न्यासे विरोधो न विरुद्ध इति वाच्यम् । पदादीनां
 सत्वस्य प्रागेव प्रत्याख्यानात् । उक्तज्ञापकेन
 शब्दस्य भाषाविषयत्वावश्यकत्वे तदनुपन्यासवि
 स्थापरिहार्यत्वाच्च । किंच पदङ्घ्रिरित्यादौ प
 दाद्यादेशपदाद्यनुकरणानीति न प्रकृते प
 देशत्वं पदादीनामिति न प्रकृतसङ्गतिः ॥

आङो नाऽस्त्वियाम् ।

पुंसीति नोक्तं नपुंसके अमुनेत्यसिद्ध
 मुखस्यासिद्ध्या इकोऽचीति नुमोऽप्रवृत्तेः नां

नासिद्धं न सु न इति निषेधात् । यत्तु
इति निषेधो नुस्येवास्तु नेत्यकारस्योच्चारणार्थ-
इति वाच्यम् । अमुष्मै कुलायेत्यादिसिध्यापत्ते-
। तत्र नुस्यमुनेत्यसिध्यापत्त्या शङ्काया निर्मूलत्व-
ए एतदनुक्तेर्न्यूनत्वं चेत्यवधेयम् । नच नेत्युक्त्या
पिऽपि संग्रहः । तत्र विशिष्टविधाने नकारविधा-
वाच्च । किं च स्मायादौ सुत्वस्यासिद्धत्वेन पूर्वं
ादिसिद्धौ सत्यपि सुत्वेऽजादिपरत्वाभावान्नुम-
तौ कथममुष्मा इत्यादिसिद्धिरिति ॥

अच्च धेः ।

अदिति तपरत्वं बुद्धावित्यादौ टाव् माभूत् । औत-
वं स्वरितार्थम् । न विभक्तावितीत्वनिषेधस्तु नानित्य-
दिति तत्रैवोक्तमिति प्रकाशः । तत्र इतीति हेतौ ।
तोक्तां न विभक्तावित्यत्रैव डेरैतश्च तकार उच्चार-
इत्युक्तमित्यर्थः । तत्र चकारोऽतस्तकारसमुच्च-
ः । तुपाठे तु स चार्थः । तथा चानित्यत्वान्निषेध-
प्रवृत्त्या सम्भावितत्वमिति प्रसक्तं स्वरितत्वं लक्ष्य-
नान्नास्तीति प्रयोजनाभावादौत्सर्गिकनिषेधाच्च
ारस्यनेत्वंच्चा । संनिपा रभाषया टावभावसिद्धे-
ारणार्थत्वमेवेति भावः । एवं च यथाश्रुतार्थमर्थमभि-

प्रेत्य पूर्वापरविरोधाद्युद्भावनं केषाञ्चित् प्रत्युक्तं
 युक्तं चोच्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वं स्तीर्णं
 सभिधाने अग्नावित्यादौ स्वरितत्वादर्शनादिति ।
 न्यम् । औतः स्वरितत्वेऽप्यग्निशब्दे कारस्यादात्तेऽ
 स्वरितेन सहैकादेश उदात्तेनेत्युदात्तैकादेशादि
 स्वरितत्वादर्शनसम्भवेनौतः स्वरितत्वाभावे प्रका
 रणं तददर्शनस्याप्रयोजकत्वात् । क्वावरमित्या
 त्तार्थमेकादेश उदात्तेनेत्यत्रानुदात्तस्येत्यनुदत्तेस्त्वै
 प्रतिपादनादिति । यथाश्रुतस्वरितार्थमपि नार्त
 तोल्येके । तज्जन्दम् । औतः स्वरितत्वेनाव्ययमि
 वच्छेषनिघात उदात्तैकादेशासंभवादिति ॥

अनङ् सौ ।

सोऽङ् विधानेन सिद्धेऽनङ् विधानं क्वचित् न
 शां ज्ञापयति तेनोशनसः सम्बुद्धौ वाऽनङ् वाच्य इ
 क्तव्यमिति प्राञ्चः । तत्रानङ् साक्षित्यतः
 किं लाघवं डित्वतामर्थेन टिलोपविधिक
 प्रत्युत गौरवम् । अथैव सूत्रस्य ऋदुशनसित्यत्रा
 भीयत्वेनोशनेत्यत्र सयनामस्थाने चेति दीर्घप्र
 चिन्त्यम् । गौणत्वेऽप्यनङ् णित्वे भवतः । येन वि
 दिसूत्रेषु परमसखायावित्यादेर्भाष्ये उदाहरण

ग्रीहिः तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटेन तद्व्या-
पात् । नेति हरदत्तः । अत एव शेषोऽध्यस-
त सूत्रे शोभनः सखाऽस्य सुसखिरिति स उदा-
हर । न्यासकारोऽप्येवम् । तयोरयं भावः । समा-
तविधेरनित्यत्वेन भाष्यं तत्पुरुषपरमिति ॥

हल्ङ्याप्-॥

ननु संयोगान्तलोपेन सिद्धौ किमाद्यहल्पदे-
त चेन्न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन सखित्यादौ
लोपानापत्तेः । अभिनोऽवेत्याद्यसिद्धेश्च । हरदत्तस्तु
ङिसम्बुध्योरिति ज्ञापकान्नकारविभक्तयोरानन्तर्ये सति
योगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन सखित्यादौ नलोपसिद्धिः ।
हारित्याद्युक्त्या प्रचन्नित्यत्र नलोपो नेति । अत्र प्रकाश-
तः । नैतद् ज्ञापकं हे चर्मन्निति नपुंसकार्थत्वादिति ।
अत्र केचित् । नपुंसके लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावेन
सम्बुद्धौ वा नपुंसकानां नलोपो वाच्य इत्यस्यावश्यकतया
सम्बुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापक-
नित्यत्वादिति तन्न । न लुप्तत्वेत्यस्यानित्यतया
प्रत्ययलक्षणासम्भवेन तेन च सम्बुद्धौ वेत्यस्या-
वश्यकतया सम्बुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वसं-
भवात् । यदप्यभिनोऽवेत्युत्वमपि संयोगान्तलोपो

रोक्तत्वे इति सिद्धकाण्डे पाठात् सिद्धमि
तदपि चिन्त्यम् । उक्ते सिद्धत्वेऽपि पूर्वसूत्रपत्वे
वात्तदसिद्धेस्तादवस्थ्यात् संयोगान्तलोपापवादे
गादिलोपे वीरिति दीर्घासिद्धे सुपीरित्याद्यसिद्धे
इह उच्यन्तादावन्तादित्यादिप्रक्रियाग्रन्थयोजनं
पादवधेयम् । एवमन्यत्राष्टूह्यमिति संक्षेपः ।
स्मदुष्मत्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपा इत्याचार्यवचः
त्तव्ययमिह न पठन्ति । अव्ययानां निर्लिङ्गत्वा
भावस्य स्त्रीत्वमपि लिङ्गान्तराभावाच्चेति च त
तुमाहुः । तच्चिन्त्यम् । त्रिषु सरूपा इत्यस्य लिङ्ग
प्रयुक्तकार्यविशेषरहिता इत्यर्थस्वीकारात् । य
त युष्मदस्मदौर्लिङ्गयोगस्य भाष्यकैयट्योरा
तद्वितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कैयटे च षट्सं
लिङ्गयोगस्यात एव तेभ्यः स्त्रीप्रत्ययनिषेधप्रत्याख्य
कञ्सूत्रे कैयटे स्त्रियामितिसूत्रस्य भाष्ये चोक्तत्वे
तेः । न च युष्मदस्मद्भ्यां टावभावाय टिलोपपक्ष
ङ्गीकारेण षड्भ्यः स्त्रीप्रत्ययनिषेधेन चास्मात्
लिङ्गायोगपक्षस्याप्यनुमितत्वात्तत्पक्षाभिप्रायेण
तेऽप्युपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सत्यलिङ्गासं
यमिति तद्वितश्चेति सूत्रे भाष्यकृताऽव्ययादाप्सुप
त्राव्ययस्यालिङ्गत्वेनाव्यग्रहणप्रत्याख्यानस्य वार्तिके

नवेऽप्यव्ययादासुप इत्यनेन सदृशं त्रिषु लिङ्गेष्वित्यनेन
वाव्ययस्यापि लिङ्गयोगपक्षस्यानुमानेनाव्ययत्यागस्या-
नुचितत्वात् । अव्ययीभावस्य भाष्येऽव्ययत्वप्रत्याख्याना-
च्च । यत्त्वबहुवचनान्तं कौरव्यादिशब्दमदन्तेष्वनुपन्य-
स्येदन्तेषु तादृशस्यौडुलोमशब्दस्योपन्यसनम् । यच्चाद-
न्तेषु उडुलोमा इति नित्यबहुवचनान्तमनुपन्यस्येदन्ते-
षु तदुपन्यसनं तदनवधानात् । आचार्यैस्तु तद्वितनि-
रूपणप्रस्तावे गार्ग्यादीनामुक्तवैलक्षण्यस्य स्फुटत्वा-
दिह ते नोपन्यस्ताः ॥

एरनेकाचः—

अत्र गतिकारकेत्यादिप्रक्रियाग्रन्थे क्तिबन्तस्येति
स्वर्नद्रष्टिञ्चेपा तत्र यथाश्रुतो नानियमः । निन्युरित्यादौ
यणभावापत्तेः किन्तु विशेषविषयः । विशेषश्च पद-
पूर्वोपधस्येति वार्त्तिकोक्तो गृह्यते विशेषान्तरस्यानुप-
स्थितेः । तथा चोपधापूर्वस्मिन् पदे गतिकारकत्वनि-
यमोऽनेनोच्यते । एवं च पदपूर्वोपधस्याङ्गस्य चेङ्गति-
कारकपूर्वोपधस्यैवेति पर्यवसितम् । तेन परमधियौ देव-
दत्तपरमधियावित्यादौ न यण् । परमदीध्यौ परमग्रध्यौ
निन्यतुरित्यादौ यण् भवति । यत्तु गतिकारकेतरपूर्व-
पदस्य यण् नेष्यत इति । तत्र देवदत्तपरमधियावित्यत्र

यण् स्यात् । परमदीध्यावित्यादौ च न स्यादिति दो
 दुर्धियः वृश्चिकभिद्येत्यादौ दुष्टा धीर्यस्येत्यर्थे
 धीशब्दार्थक्रियायोगाभावेन तं प्रत्यगतित्वात् वृ
 कसम्बन्धिनो भीरित्युत्तरपदलोपिसमासे वृश्चिक
 कारकत्वाच्च न दोष इति केचित् । तच्चिन्त्यम् प्र
 धीरित्यादाविवेहापि धीशब्दार्थे दुःशब्दार्थान्
 तस्य गतित्वानपायात् । अन्यथा तत्र प्रध्यं प्रध्य
 स्वग्रन्यविरोधात् । ग्रन्यान्तरविरोधाच्च ॥

ख्यत्यात्—।

वेति केचिदिति मूलमुपादाय ख्यत्यादिति ।
 तिनिर्देशो यण्विषय एवोत्वं यथा स्यादिति ।
 विषये मा भूदतिसखिरागच्छतीत्येवमर्थं स्यादिति ।
 योर्ग्रहणे न प्रमाणमिति तेषामाशयः । तेनोत्वा
 सख्यः सूख्य इत्यादि भवति । उभयमध्येत
 स्थितमिति प्रकाशः । तत्र यद्यपि दीर्घग्रहणे
 णाभावो न विकल्पवादिनामाशयः तथा सति
 र्घ उत्वस्याभावेन विकल्पासिद्धेः । तथापि विकल्पा
 र्देशेन दीर्घयोरपि ग्रहणमिति प्रागुक्तव्याख्याते
 तदीर्घग्रहणम् । एवंचैतद्भाष्यकैयटापर्यालोचनमू
 मिति केषाञ्चिदुक्तिराशयानवबोधनिबन्धनेति ध्ये

शुक्लः पक्वुरिति प्रकाशस्तत्रेत्यं सूपपत्तिः यद्यपि
गपूर्वकस्येति च भाष्यादसंयोगाद्यः । एतच्च
।दित्यस्वरसाविष्करणं प्रमाणाभावव्याख्याभेदकतो
ल्प इति तदाशय इति भावः । उभयमपीत्यस्य
विषय एवोत्वं दीर्घयोर्ग्रहणं वेत्यपूर्वस्येति
प्रेष इति ज्ञायते तथा च पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भा-
व्यचि चेति विहितेकारस्याभावे संयोगपूर्वस्येव-
। प्रतिषेधाभावे यणो दुर्वारत्वेनोत्वस्यापि प्रवृत्तौ
।काभावादिति दिक् ॥

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ।

यत्खाबन्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वा-
ते । तद्रभसात् । नहि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रा-
तिपदिकत्वं भवति । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति
दिष्वन्वेतीति वाच्यम् । रमाशब्दस्य प्रातिपदिक-
भावेन प्रातिपदिकत्वादित्यस्यानुचितत्वात् । एकादे-
प्र पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् प्रातिपदिकत्वोक्तौ लिङ्गवि-
ष्टपरिभाषोपन्यासस्य वैयर्थ्यात् । उभयोर्हेतुत्वेनोप-
।स इति यदि तदा समुच्चयार्थकचकाराद्यनुक्तेर्यु-
ता । न च प्रातिपदिकत्वाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
।दय इत्यन्वयः । लाघवादग्रत्यय इति पर्युदासस्य

प्राक् स्वयं स्त्रीकारादेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रह
प्रातिपदिकत्वात् । निषेधेऽपि प्राक् प्रवृत्तप्रातिप
त्वस्यान्तवत्त्वेन सत्त्वादप्रातिपदिकत्वस्य हेतोः स्वरूप
द्वेः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययवि
ष्टस्य ग्रहणमिति लिङ्गविशिष्टपरिभाषार्थः । त
प्रातिपदिकग्रहणे आबन्तस्यापि ग्रहणादुक्तपरिभा
वृत्तिस्त्रीकारेणाबन्तत्वादित्युक्तेरेव युक्तत्वादिति ॥

सर्वनाम्नः स्याट् ।

अत्र याडित्यनुवर्त्य सप्तम्या विपरिणमय्य ता
परतो याट्संनिधोगेन सर्वनाम्नोऽमुङ्गविधानेन
स्याट् ह्रस्वविधानं चिन्त्यप्रयोजनमिति प्रकाशः ।
मुङ्गविधानेऽमुष्यै इत्यादि न सिध्येदिति केचित् ।
आवेकादेशस्य परादित्वेन प्रत्ययत्वात्तदादेश
मुङ्गः प्रत्ययत्वेन तदवयवस्य सस्य षत्वेऽमुष्यै इत्य
सिद्धेः । अत एवातिखट्व इत्यादावेकादेशस्याप
दादेशस्य ह्रस्वस्याप्तत्वेन ततः परस्य सोर्लोपीर्द
हणेन वारितः । न च सर्वनामत्वाय पूर्वान्तवत्त्वे
वश्यकत्वे उभयत आश्रयणादन्तादिवत्त्वाभाव इ
च्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयान्तवत्त्वाभावेऽपि र
मकार्यसम्भवात् । एकस्मिन् कार्ये उभयत आश्र

भावाच्च । न चैवमप्यसेरिति सान्तप्रतिषेधादुत्वमत्वे न
 स्यातामिति वाच्यम् ।* असेरित्यस्य अः सेर्यस्येति
 कृतत्वदाद्यत्वस्येत्यर्थाश्रयणात् । न चादोऽच्चादस्यत्वद
 इत्यत्रोत्वाद्यभावस्य ओकारसकाररेफसहितस्य प्रति-
 षेधो वाच्यस्तत्रादस्यतीत्यच्चादसो ऽपदत्वाद्विह च पदा-
 विकारादुत्वाद्यप्राप्तौ सग्रहणमनर्थकमित्यपदस्याप्य-
 दस उत्वादि ज्ञापयति तेनामुमित्यादि सिध्यतीत्याक-
 रसिद्धं तच्चैवं सति विरुध्येतेति वाच्यम् । लाघवो-
 पप्लवस्य अः सेर्यस्येति व्याख्यानस्यादोऽच्चेत्याद्यतिप्र-
 सङ्गवारकस्याप्याकरसिद्धत्वात् । न मुन इत्यस्य चोक्ता-
 र्यज्ञापकत्वादिति न कश्चित् क्षुद्रोपद्रवः । यत्तु वस्तु-
 तस्तु आभि सर्वनाम्नः सुट् याटो ह्रस्वश्चेति सूत्रयितुं युक्तं
 न चैवं याट एव ह्रस्वापत्तिः । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् ।
 ह्रस्वोच्चारणेऽप्यकारसामर्थ्यादेवातो गुणस्य वारयितुं
 शक्यत्वादिति तन्न एवं हि सति त्रैस्रय इत्यादावनुष्ट-
 तस्यामीत्यस्य याट इत्यत्रापि सम्बन्धे सर्वस्यामित्यादौ
 छेराभ्येव याट् स्यात् न तु सर्वत्र व्याख्यानमत्र शर-
 णे च मण्डूकालुतेश्चाश्रयणे च सूत्रविपर्ययो न च-
 मत्कारमावहतीति किञ्च कथं दीर्घोच्चारणसाम-
 र्थ्यं न हि याटो ऋखाभावेऽपि दीर्घोच्चारणम-

यवज्ञवतीति ऋसोच्चारणोऽपीत्यादिना भवदुत्तस्यै
र्थक्यस्यापरिहारादिति ॥

विभाषा दिक्समासे—।

न बहुव्रीह्याविति निषेधे प्राप्तो विकल्पोऽयं
प्रकाशस्तदापातलः । तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्या
तसर्वादिविषयत्वादस्य च समासविषयत्वादिति कीं
तन्न तस्यालौकिवाक्यविषयत्वेऽपि समास एव प
त्वात् । यत्, अतिखट्वायेत्यत्र लाक्षणिकत्वान्न
एवमतिसर्वायेत्यत्र न स्यादिति वदन्ति । तत्र न ह्य
शविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते अति
वैयर्थ्यापत्तेः स्यादस्तत्सम्भव एव नास्ति संज्ञोपसर्ज
पाठात् पर्युदासादिति केचित् तद्भावानवबोधात् ।
ह्यर्थं भावः । याडाप इत्यादावङ्गाधिकारादावन्ता
परस्येत्यादिरर्थस्तत्र च प्रत्ययग्रहणो यस्मात् स वि
द्वति तदादियहणस्य स्त्रीप्रत्यये निषेधेन प्राप्तोऽपि
लाक्षणिकत्वाङ्गीणत्वान्न । गुणभूतस्त्रीप्रत्यये तदा
यमाङ्गीकारात् । गौणलाक्षणिकयोर्हि लोकप्रय
प्रसिद्धम् । तच्चाद्ये आपो विवक्षितमुत्तरत्र च न
वदस्येति विशेष इति ।

ङिति ह्रस्वश्च ।

यत्त्वत्र नित्यस्त्रीत्वमोदूतोर्विशेषणं ऋस्वयोस्तु स्त्रि-
 णामित्येव न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तमिति केचित् तन्न ।
 अतिश्रियै ब्राह्मण्यै इति भाष्योदाहरणाल्लिङ्गान्तरान-
 मिधायकत्वरूपस्य नित्यस्त्रीत्वस्येद्विशेषणत्वायोगात् ।
 अत एव ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रैवंविधो नियमो नाश्रीयत
 इति सामान्यत एव कैयटेनाभिहितं पदान्तरसम-
 भिव्याहाराभावेऽपि स्त्रीत्वबोधकत्वरूपस्य तु ह्रस्व-
 योरपि सम्भवात् अत एव नित्यस्त्रीत्वप्रापकस्याख्यत्वेन
 ह्रस्वो विशेषितः काशिकायाम् । हरदत्तेनाचाख्या-
 पदकृत्यव्याख्यावसरे आख्यपदसामर्थ्यात् पदान्तरमन-
 पेक्ष्य यौ स्त्रियामाचक्षाते इत्याश्रीयते इष्वशनिप्रभृ-
 तीनां तूभयलिङ्गानां शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति ङिति
 ऋस्वश्चेति संज्ञा भवत्येवेत्युक्तम् । न च व्यावर्त्याभावाद्घ्र-
 स्तांशे न नित्यत्वसम्बन्धः । अतिकौशाम्यादीनां व्याव-
 र्त्यानां संज्ञावात् । वृच्युक्तग्रामणीखलप्योरेवानित्यस्त्री-
 ख्यावित्यत्र वर्णयोः ईदूदंशोऽपि नित्यात्वतः(?) व्यावर्त्या-
 भाव इत्यर्द्धजरतीयस्याप्रामाणिकत्वादिति । इदं त्वव-
 धेयम् । स्रव्याख्यावित्यत्र वर्णयोः संज्ञित्वे एकसंज्ञाधि-

काराद् गुरुसंज्ञया नदीसंज्ञासमावेशो न स्यात् ।
 च वात्सीबन्धो इत्यत्र गुरोरन्तत इतीकारस्य प्लु-
 त्वादिति तदन्तस्यैव नदीसंज्ञोक्ताचार्यैः । तत्राङ्गाधि-
 तदन्तविधिसत्वे लक्ष्यादावङ्गाधिकारे तस्य च तदु-
 दस्य चेति व्यपदेशिवद्भावेन वा आडादिसिद्धिरित्या-
 यः । न चैवमाच्छीनद्योरित्यनेन तुदन्तीत्यादौ कथं
 शतुर्नदीप्ररत्वाभावादिति वाच्यम् । तत्र नदीग्र-
 स्वरितत्वेन तदवयवस्य डीप्रो नदीशब्देन ग्रहणा-
 स्तरत्वसम्भवात् । एतेन जानतोत्यादौ शतुरनुम-
 नुमः शतुः पराया नद्या उदात्तत्वं व्याख्यातम् ।
 तु संज्ञासमावेशप्रयोजनाभावाद्दर्शयोरेव नदी-
 ज्ञम् । तदन्तस्यापि नदीत्वे क्षत्यभावः । डेरामि-
 नद्यन्तत्वोक्तिस्तु पक्षद्वयसाधारणी । अङ्गाधिकारेण
 तन्तविधिलाभात् ॥

इदुद्भ्याम् ।

यत्चेतत्त्वचानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिकं
 तन्न । परत्वादौत्वेऽपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन डे-
 त्येव सिद्धे रेतुत्सन्नमनाइय(?)चेष्टवाचित्वात्तमपि
 इति किमिति प्राचा ध्वनितत्वात् ॥

अचिर- ।

ननु मध्येऽप्रवादव्यायेनोत्पदीर्घौ बाधतां गुणान्-
कथं बाधेतेत्याशङ्क्यापवादशब्दस्य बाधकत्वोप-
पत्त्यात् परशब्दस्य चेष्टवाचित्वात्तमपि बाधते इति
शक्यतः । तन्निर्मूलं क्लिष्टं चेत्यन्ये । तन्न । अचि-
देशे जस्यपसंख्यानगुणपरत्वादिति मूलसत्त्वात् ।

सति बाध्यविशेषचिन्ताङ्गीकारे उक्तक्लेशावश्यक-
श्च । जस्यग्रहणां डिसर्बनामस्थानोपलक्षणां प्रियतिस्त्वा-
ति भाष्ये उदाहरणादिति कैयट इत्यास्तां तावत् ॥

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अतोऽम् ।

यत्तु मित्येव च्छेदो लाघवात् । तत्र सोर्मि कृतौ
पानमिति सिद्धं द्वितीयैकवचने त्वादेः परस्थेत्यका-
स्य सकारे अत इति तकार उच्चारणार्थ इति
वतैवोक्तत्वान्निमित्तस्याकारसन्निपातस्य दीर्घे सत्यथ
वरोधात् । प्रकाशकतस्तु सुपिचेति दीर्घस्तु प्राप्ती-
ते सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वादित्याहुः । केचित्तु
दीर्घविधौ सा न प्रवर्तत इत्यनूय रुधादिभ्यः अम्

स्थानलोप इति सूत्रयोः सुपि चेति दीर्घत्वे सां
 तपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृता ध्वनितत्वाच्चायुक्तमि
 तेषामयं भावः । कष्टायेत्यादिज्ञापकेन कल्पितं
 न यमात्रविषयमपि तु सुपि चेत्येतद्विषयमात्रपर
 थाऽसन्देहाल्लाघवाच्च मत इत्येवावच्यत् । अत एवै
 स्वादिति सूत्रे भाष्ये हल्ग्रहणाननुवृत्तौ हे कु
 दावादेः परस्येत्यकारलोपे सुपि चेति दीर्घत्वे हे कु
 मिति प्रसज्येतेति रुधादिसूत्रस्य भाष्याविरोधादि
 रामायेत्यत्रत्यप्रक्रियाप्रदीपादवधेयम् । यत्तु र
 मांसेत्याद्युपन्यस्य वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारा
 त्युक्तमित्यादि तत्र सन्दर्भशुद्धिः कथमिति चिन्त्य

अस्थिदधि—

प्रियदध्नेत्यत्र दधिशब्दस्योरः प्रभृतित्वेन
 कब् प्रियदध्नेति भाष्योदाहरणेनानित्यत्वान्न ।
 तयोदाहरणं भाष्ये न दृष्टमिति नास्तीति क्वाचित्
 शंनस्याभावासाधकत्वात् । सार्वत्रिकस्य च तस्यासि
 जराया इति सूत्रे नुमनङोर्विप्रतिषेधस्य दध्ना सक
 दाहरणे सकलपुस्तकसिद्धे सक्थिशब्दाननङवका
 प्रियसक्थनेत्यस्येव दधिशब्दानङवकाशस्य प्रियदा
 स्यावश्यकत्वाद्भङ्गो तस्योपलब्धाच्चेति । मधुश

पुन्यस्येवमस्तु सान्वादय इति जरन्तः । अत्र मधुशब्द-
 स्य नपुंसकमात्रवृत्तित्वेन स्तुः प्रस्यः सानुरस्त्रियामिति
 पुनपुंसकसाधारणसानुशब्दस्य कथं तत्साध्यं अत एवै-
 वं मध्वादय इत्युक्ता सानुशब्दः पृथगव्युत्पादितो ऽन्यै-
 रिति नाशङ्कनीयम् । “मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि
 वाचकः । अर्द्धर्चादिगणेऽप्राठात् पुनपुंसकयोर्मधुरिति”
 शाश्वतकोशे पुनपुंसकत्वेन मधुशब्दस्योक्तत्वात् । म-
 गरत्वेऽप्यर्द्धर्चादिषु मधुशब्दस्योदाहृतत्वाच्च । स चोक्त-
 कोशबलाद्विषयविशेषे एव “मधुमङ्गनाः स्मरसखं रसख-
 ण्डनवर्जितमिति” रघुश्लोके उक्तावष्टमेन मधुशब्दं मल्लि-
 नाथो व्याचख्यौ । मधोस्तृप्ता इवासत इत्यादिलिङ्गव्यत्य-
 योदाहरणान्तु भाष्ये क्षौरवाचिनित्यनपुंसकमधुशब्दा-
 भिप्रायेण । एवं च नित्यनपुंसकमधुवदम्बुशब्दः पुनपुंस-
 कमधुशब्दवच्च सान्वादिशब्दा इत्यर्थ इति । प्रियक्रो-
 ष्टणीत्यत्र परत्वात्तृज्वङ्गावे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादजन्त-
 लक्षणो नुमिति व्याचख्युः । यत्तु वृद्धयौत्वतृज्वङ्गावगु-
 णोभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेनेति भाष्यवार्तिकविसङ्गमि-
 दमिति । तन्न । पूर्वविप्रतिषेधे कृशक्रोष्टृने अरण्यायेति
 भाष्योदाहरणेन काशिकायां विभाषा तृतीयेतिसूत्रे
 एवैतद्वचनोदाहरणेन चास्य पूर्वविप्रतिषेधस्य विभा-
 षेति तृज्वङ्गावविषयत्वावधारणात् । न च वैकल्पिक-

कटुज्वङ्गावग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । प्रियक्रो-
 त्यादिव्यावृत्त्या तस्यार्थवत्त्वात् । न च तज्ज्वङ्गावेन पर-
 नुमो बाधे सकृद्गतिन्यायाश्रयणो न पुनरप्रवृत्तौ ।
 क्रोष्टे इति स्यात् । तच्च प्राक्षिकं पुंवङ्गावेनेष्टमे
 वाच्यम् । प्रियतिष्ठणी इत्यादौ तिष्ठभावेन न
 तस्य नुमः पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन प्रवृत्तिरिहापि न
 ज्ञावेन बाधितस्य प्रवृत्तेः प्रसङ्गात् । अत एव सति
 तपरिभाषया न नुमित्यप्यनाशङ्कनीयम् । नुमः
 व्यववत्वेन सन्निपातविघातकत्वाभावाच्चेति दिक् । य-
 इत्यत्रैकदेशविकृतस्यापि प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नस्य
 न्यत्वाङ्गापितपुंवत्वविकल्प इति प्राञ्चः । नन्वेकदेश-
 कृतमन्यवदित्यस्य भाष्येऽनाश्रयणात्तत्प्रयोजनस्य
 निवदादेशोऽनल्लिधावित्यनेन साधितत्वात् प्रकृते
 दनुपपत्तेः कथमेतत् । अयं हि स्थानिवद्भावः शास्-
 कार्यातिदेश इति सिद्धान्तात् प्रकृते च पुंवङ्ग-
 शास्त्रीयस्थानिकार्यत्वाभावात् भाषितपुंस्कत्वस्य श-
 यत्वाभावादिति चेत् । इत्यम् । स्थानिवदादेश इ-
 शास्त्रीये कार्ये कर्त्तव्ये स्थानिधर्मः शास्त्रीयोऽशा-
 वाऽतिदिश्यते । अत एव वृत्तायेत्यत्र स्थानि-
 प्रवर्तमानेऽपि सुपि चेति दीर्घत्वे कर्त्तव्ये स्थानि-
 येन सुत्वमाश्रितं भाष्ये अतर्दर्थमेवोक्तं स्थान्यत

वानल्लिधाविति निषेध इति अत एवावधिष्टेत्यत्राङो
महन इत्यात्मनेपदे कर्तव्ये ऽशास्त्रीयस्यापि हन्ति-
।स्यातिदेशः । न च स्वं रूपमिति शास्त्रीयाया हन्सं-
ताया इहातिदेशः स्वं रूपमित्यस्य माष्ये प्रत्याख्या-
।त् । अत एव च समाद्येत्यत्र रायल्लोपाविति पूर्ववि-
।तिषेधेन णिलोपे प्रत्ययलक्षणो न वृद्धौ स्थानिवद्भा-
।नादित्वाददो जगध्यादेशप्रसङ्गः स्थानिवदादेश इत्य-
।शास्त्रीयमपि स्थानिगतमनादिष्टादचः पूर्वत्वमचः
।रस्मिन्निति शास्त्रीये कार्ये कर्तव्येऽतिदिश्य णिलोपस्य
।थानिवद्भावेन निराकृत आकरो । एवं च स्थानिगत-
।तावितपुंसकत्वमतिदिश्य दुशब्दे पुंस्त्वविकल्पप्र-
।त्तनं निर्बाधमित्यलं प्रपञ्चवितेन ॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

हो ढः ॥

यत्तु लिट्स्वित्यत्र चयो द्वितीया इति प्रवर्तनम-
युक्तम् । चत्वस्यासिद्धत्वादिति । तदुदः स्थेत्यत्रोक्तदि-
शोपेक्ष्यम् । यदपि स्तोत्रेऽर्थे प्रातिशाख्यसुपष्ठकसु-
क्तम् । ऊष्मोदयं स्पर्शमेके द्वितीयमाङ्गरपदान्तभाज-
मित्यत्रापदास्त्यादि विशेषणं सङ्गच्छत इति तदपि

न लोके तदविषयत्वात् । कथमन्यथा ग्राड्कृष
इत्यत्र तदुपन्यसनं भवतो भवत्स्वित्यत्र वृत्तिवृत्त
सङ्गच्छेतेति दिक् ॥

दादेः—।

यत्तु धातोरित्वावर्त्यते तत्रैकमुपदेशकालं लभ
यति तेनाधोक् दामलिह्यतेर्दामलिडित्यत्राव्याप्त्यि
व्यप्ती नेति । तद्भाष्यविरुद्धम् । तथाहि भाष्ये अर्धं
गित्यव्याप्तिवारणाय धातोरिति दादेरपेक्षयाऽव
वषष्ठी तेन धातोर्वयवस्य दादेरित्यर्थः । उपदेशे दां
रित्यर्थे तु वैयधिकरण्येनान्वयो मुधैव स्यादिति स
मेव । एवं दामलिह्यतेर्दामलिडित्येव भाव्यमि
युक्तमुत्पश्यामः । तथा चैकाचःसूत्र इव वृत्तावपि धात
रिति वैयधिकरण्यमाश्रित्य दकारादेर्धातोरित्यूचुः ।

वाह ऊठ् ।

यत्तु विन्श्चौह इत्यादौ कृन्दस्येव शिवरिति ।
णिजन्ताद्विजिति केचित् । तन्न । एवं सति णिलो
स्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन वाहो भत्वाभा
दूठोऽप्रवृत्तेः । नच क्विप् णिलोपे कौ लुप्तं न स
निवस्तिरुक्तरूपनिर्वाहः । कौ विधिं प्रति न स्यानि

देत्यौत्सर्गिकत्वेन कौ लुप्तमित्यस्य सर्वत्र प्रवृत्त्यभावा-
त् । अत एव पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र क्वावकार-
तोपस्य स्थानिवत्त्वान्न नुम् इत्याकरः । पादयतेः
किपि तु पदः पदेतिभाष्योदाहरणात् कौ लुप्तमि-
त्याश्रीयते । किञ्चात्र कौ लुप्तमित्याश्रयणे किनिमित्तं
यजादिसंप्रसारणं स्यादित्युक्तरूपमसंभवेव । न च काम्य-
चः कित्त्वं कुतो नेति प्रश्ने प्रयोजनाभावादित्युत्तरिते
वाक्काम्यतीत्यत्र सम्प्रसारणं प्रयोजनं स्यादित्याशङ्कायां
वच्यादिभ्यो यो विहितः कित् तत्र सम्प्रसारणमित्या-
श्रितं तथा च प्रकृतेऽपि तत एव न सम्प्रसारणमिति
वाच्यम् । तथापि वाक्काम्यतीत्यत्र सम्प्रसारणाशङ्कावा-
रणायाधवा धातोः स्वरूपग्रहणे इति समाधाना-
न्तरस्य कैयटेनोक्तत्वात्तस्य तत्पक्षसंप्रसारणाप्रसङ्गानुद्वा-
रात् । अपि च वच्यादिभ्यो विहित इति धातोः स्वरूप-
ग्रहणे इति परिहारद्वयैकरूप्याय प्रकृते कौ लुप्तमि-
त्यनाश्रयणस्यैवोचितत्वम् । अवयाः श्वेतवाः । चका-
रादुक्थशा इति प्राचोऽन्येषां च ग्रन्थे दृश्यते । एतच्च
काशिकाद्यनुसारेण । भाष्यतूक्थशशब्दस्य सामान्येन
कः सिद्धः न तस्य निपातनं क्रियत इत्युक्तम् । अत
एवोक्थशा इत्येतदपि सम्बुद्धयर्थं निपातनं कर्तव्यं यदि
मन्त्रे दर्शनमस्तीति कैयटेन यदिशब्दः प्रयुक्तः ॥

दिव औत् ।

त उच्चारणार्थं इति केचित् । तन्न तस्य लोप इति सूत्रस्येनानुबन्धानामेकान्तत्वे दिव औत् सर्वादेशः स्यादिति भाष्येण विरोधात् । न चैवं सति स्वरितत्वं स्यात्तच्च पृथिवी उतद्यौरिति लक्ष्यविरुद्धमिति वाच्यम् । व्यत्ययेनोक्तलक्ष्यसिद्धौ भाष्यबलादन्यत्र स्वरितत्वस्येष्टत्वात् । द्योशब्देनापि दिवसमानार्थेनोक्तलक्ष्यसिद्धेश्च । द्यौष्यितरित्यत्र स्वरितपाठस्यौत्स्वित्वं विनाऽनुपपत्तेश्च । न च प्रत्ययस्वरेण फिट्स्वरेण वा दिव इकारस्योदात्तत्वे स्वंसनधर्मिणी वक्ष्यानुदात्ते औकारे इकारे यणि उदात्तस्वरितयोरित्युक्तस्वरसिद्धौ किं तित्वेनेति वाच्यम् । औकारेणैकारस्य फिडन्तत्वतत्त्वविधाते भाविन्यक्तत्वब्रूहपरिभाषया पूर्वं फिट्स्वराग्रवृत्तेरौकारस्यैव फिट्स्वरेणोदात्तत्वावश्यकत्वात् । सर्वनामस्थाने परे पुंसोऽमुङ्पक्षेऽप्यनेनैव न्यायेनामुङन्त एव समासान्तोदात्तत्वं प्रवर्तत इत्यमुङ् उदात्तत्वसिद्धिरिति तन्न सूत्रे तैरभ्युपगमाच्च । द्युभिरक्तुभिरित्यादावेवमेव दिव उदात्तत्वाच्च । न हि दिव उत्तित् किं बु तपर इति दिक् ॥

मो नो धातोः ।

न च पदान्तत्वेन सिद्धौ प्राचः क्वचित्का भूत्यनुवृ-
त्तरनर्थिकेति वाच्यम् । प्रसामः सौ कृतनत्वस्य शा-
त्यर्थकस्य स्वरादिषु पाठादव्ययत्वेन लुग्विप्रयेऽन्तर-
ज्ञानपीति लुक्प्रसामान्यमन्तरङ्गस्यापि बाधकं न तु सु-
पो धात्विति लुगेवेति मते सुपो लोपाप्रवृत्तौ
पदान्तत्वाभावान्न त्वं न स्यादिति भूलनिमित्तनत्वे सत्य-
ययत्वेन सुल्लुङ्गप्रवृत्तिरिति भूलनुवृत्तिरित्यभिप्राया-
त् । न च स्वरादिषु प्रशान्पाठसामर्थ्यात् पूर्वं सुलोपा-
प्रवृत्तिः । भूलनुवृत्त्यैव सिद्धे सामर्थ्यकल्पने गौरवाप्र-
तेः । न च लोपं विना लुग्विप्रयाभावादानुपूर्व्यादेव
लोप इति वाच्यम् । एवमपि प्रतिपत्तिगौरवमित्य-
भिप्रायात् ॥

किमः कः ।

त्यदादीदमित्यनुवर्तते तेनोपसर्जनस्य न । यच्चा-
रम्भसामर्थ्यादिह सूत्रे द्विपर्यन्ता इति नियमत्याग इति
तदनवधानात् । नहि त्यदादयो द्विपर्यन्ता इति नियमः ।
त्यदादीनि वेत्यादौ व्यभिचारात् । किन्त्वत्र द्विपर्यन्ता-
नामिति । तथा च वार्तिकं त्यदादीनां द्विपर्यन्ताना-
मकारवचनमिति ॥

न ङिसंबुध्योः ।

यत्तु ड्यन्तस्य संबुद्ध्यन्तस्य च पदस्येति व्याख्यानं
तूचितम् । एवं हि प्रत्ययलक्षणां सुलभमिति तदर्थं
निषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशो न कर्तव्य इति । तन्न
छन्दसि संबुद्धेः सुपां सुलुगिति लुक् सत्त्वे तत्रापि
निषेधापत्तिः परमे व्योमनित्यादौ सुपां सुलुगिति
सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णस्वादिष्विति पदत्वेन नलोप
प्राप्तो निषिध्यते । ततः संयोगान्तलोपः । एतच्च सुप
सुलुगिति सूत्रे प्रकाशे भाष्यादौ च स्पष्टम् । एवं च
प्रत्ययलक्षणार्थनिषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशानापत्तिश्च ए
च डावुत्तरपदे प्रतिषेध इति वार्तिकमपि नारम्भ
णीयं भवतीत्यपरं लाघवम् । आचां लुगन्तोदाहरण
तु वार्तिककारानुसारेणेति ध्येयम् ॥

हन्तेरत्पूर्वस्य ।

अत्र कुव्यवायहादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयो
जनं वृत्रजः सुजः प्राधानि । हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहण
न कर्तव्यं भवतीत्याकरः ॥ अन्ये तु हन्तेः अत्पूर्वस्येति
योगद्वयं तत्राद्येनोपसर्गस्यानिमित्तात् परस्य हन्तेर्न
लो विधीयते । ग्रहणादित्यादि । द्वितीयेन हन्तेर्न

णो नियम्यते । स च योगविभागसामर्थ्यादनन्तर-
 स्थेति न्यायं बाधित्वा सर्वोऽपि व्यवहितः कुमतिचेत्यादि-
 रव्यवहितो हन्तेरिति च । एवं च वृत्रघ्न इत्यत्र प्राति-
 पदिकान्तेति णत्वविकल्पोऽपि न । भाष्यं तु वार्त्तिकश-
 यवर्णनमात्रपरं न वस्तुस्थितिः । वार्त्तिकेन सूत्रावयव-
 प्रत्याख्यानपेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्त्तिकस्यार्थो-
 प्रसंगहस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तथा सति
 योगविभागसामर्थ्याद्व्यवहितं कुमतिचेत्येव णो निय-
 म्येत न तु प्रतिपदिकान्तेत्यादिर्मानाभावात् । किं
 णादिति तपरत्वं तत्कालावधारणार्थं न वा ।
 प्राद्वे बहुवृत्रहाणीत्यत्र णत्वं न स्यात् । द्वि-
 तीये प्राधानीत्यत्रापि स्यात् । यदि तु तपर-
 वात् प्राधानीत्यत्र न णत्वं एकाजुत्तरपद इत्य-
 तस्मसामर्थ्याच्च नित्यत्वे सिद्धेऽतिरिच्यमानं णग्रहणं
 नयमेन व्यावर्तितस्यापि विधानार्थमिति बहुवृत्रहा-
 नीत्यत्र णत्वम् । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणाच्च नाद्य-
 णोऽपीति विभाव्यते । तथापि णग्रहणं स्पष्टार्थ-
 मिति तत्रत्यस्वग्रन्थविरोधात् । इह च तत्प्रयोजनानु-
 न्यूनत्वात् । अनन्तरस्थेति न्यायं बाधित्वेति वदन्नि-
 ध्यविशेषचिन्ताया एवाश्रयणाच्च । अपि च उपस-
 दित्यस्योत्तरत्रानुवृत्तेरत्पूर्वस्थेत्यत्रापि सम्बन्धे तद-

प्रेक्षो नियमः स्यादिति प्रघ्न इत्यादावेव स्यान्तु
 वृत्रघ्न इत्यादावपि । न च योगविभागवैयर्थ्यं एकयो-
 गत्वे प्रघ्न इत्यादौ हन्तेरित्यस्येवात्पूर्वग्रहणसाम-
 र्थ्याद्व्यवहितबाधसिद्धेरिति वाच्यम् । प्रघ्नन्तीत्यादि-
 व्यावृत्त्या तत्सार्थक्यादिति दिक् ॥

उगिदचाम्—

नलोपिनोऽञ्चतेरितीह व्याचख्युः । अत्रेदं चिन्त्य-
 म् । उखासदित्यादावुगितञ्चेति ङीपोऽतिप्रसङ्गवारणा-
 योगिदचामित्यज्ग्रहणं भेदेन धातोश्चदुगित्कार्यं तर्ह्य-
 ञ्चतेरेवेति नियमार्थमित्याश्रीयते । अधातुग्रहणं च
 अधातुभूतपूर्वस्य सुधातोश्चतिनियमेन नुम्निष्टत्तौ
 प्राप्तायां तद्विध्यर्थं तेन गोमत्यतेर्गोमानिति भवती
 त्याकरः । तत्र नलोप्यञ्चतिग्रहणे उक्तनियमोऽपि नलो-
 प्यञ्चतिघटित एव स्यादिति प्राञ्चीत्यादौ ङीबभा-
 वाप्रप्तिः । न च सनकारेञ्चतौ नुमत्तदभावयोर्विशे-
 षाभावादञ्चेर्नुम् न । नलोप्यञ्चतिमात्र इत्यभिप्रायेणेह
 नलोपिन इत्यभिधानमिति वाच्यम् । सनकारस्य नुमि-
 त्त्यञ्चावित्यादौ नियतनकारनकारश्रुतेर्विशेषस्यासत्त्वा-
 त् । यदितु नञ्चापशान्तस्येत्यत्र न इति जातिनिर्देशान्नह-
 यस्यैकोऽनुस्वारस्तस्य च परसवर्णे रूपेऽविशेष इति

तदा सूक्ताभिप्रायं नलोपिग्रहणमिति । वस्तुतो नपुंस-
कस्य भलच इति सूत्रे गोमतीत्यादौ भल्लक्षणो नो गिल्ल-
क्षणेन च नुमाऽनुस्वारपरमवर्णयोर्न द्वयश्रवणमाशङ्क्य
न व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा भेद इति समाहितं भा-
ष्ये तेनेह व्यक्तिनिर्देश इति गम्यत इति नोक्ताभि-
प्रायकमिदम् । अयोगवाहानामविशेषणोपदेशे त्वनु-
स्वारगरदिनिरमित्ते(?) पूर्वस्यानुस्वार उभयोः परसवर्णो
रद्वयश्रवणं विशेष इति बोध्यम् । विधौ नियमार्थ-
मिति व्यक्तिनिर्देशाऽपि । न चोगिदचामित्यत्रा-
जग्रहणमावर्त्यैकमञ्चतिसामान्यघटितनियमार्थमाश्री-
यते । द्वितीयं तु सनकारस्याप्यञ्चतिर्नुमप्राप्तौ तन्नि-
वृत्तये नलोप्यञ्चतिपरं नुम्विधौ नियमार्थमिति व्यक्ति-
निर्देशाऽपि नलोपीत्यावश्यकमिति वाच्यम् । तादृगा-
द्वृत्तिबोधकस्याकरस्यानुपलब्धेरिति ॥

अवर्णस्त्वसावनजः ।

मघवा बहुलम् ।

अत्र वार्तिकम् । अवर्णस्तु मघोनञ्च न शिष्यं श्छा-
न्दसं हि तत् । मतुब्बन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्श-
नादिति । अयमर्थः । अवर्णो मघोनञ्चादेशो न

कर्तव्यः । ऋधातोर्विचि गुणेऽरित्यस्मात् मघशब्दाच्च
 कृन्द्सीवनिपाविति वनिपि मतुपि चार्वा अर्वन्ता-
 विति मघवा मघवानिति च रूपद्वयस्य सिद्धत्वात् ।
 नन्वेवं सर्वत्र रूपद्वयप्रसङ्गोऽत आह । दृष्टानुविधिष्क-
 न्दसि भवतीति भाष्यमवतार्य कैयटेन व्याख्यातं भाषा-
 शब्दा अपि नियतविषयाः किं पुनश्चान्दसा इति ।
 एतच्चार्वन्शब्दविषयम् । मघवन्शब्दस्य तु चादेशप-
 क्षेऽपि रूपद्वयस्य सर्वत्र स्वीकारात् । एवच्चार्वन्शब्दः
 क्कान्दस इत्युक्तं भवति । अत एवार्वन्शब्दस्य भाषा-
 यामसाधुत्वं कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तम् । एवं च ऋधा-
 तोर्वनिपि अर्वेति लोकेऽपीति केषांचिदुक्तिः प्रत्युक्ता ।
 प्रत्युक्तं चार्वन्मघवन्शब्दयोर्भाषायामसाधुत्वं अर्वणस्तृ-
 मघोनञ्चेति भाष्यादिति हरदत्तोक्तिमनूद्य भाष्यस्य
 विशेषविषयत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादिति तद्द्रष्टव्यं मघव-
 न्शब्दविषयभाष्यस्य मध्योदात्तमघवन्शब्दविषयत्वेनो-
 क्तत्वेऽप्यर्वन्शब्दविषयस्य विशेषविषयत्वस्यानुक्तेरसम्भ-
 वाच्च । तथा च क्कान्दसेन वनिपा व्युत्पादितस्यार्वन्श-
 ब्दस्यैव सौ अनर्वन्शब्दस्यान्यथापि प्रयोग इति व्यव-
 स्था क्कान्दसत्वप्रयुक्ता । अत एव क्कान्दस्युभयदर्शना-
 दित्युदाहरणे भाष्योक्तेरमान्यर्वणः पदानीत्यत्र षष्ठ्य-
 न्तार्वन्शब्दप्रयोगो व्यवस्थापनीयः । सत्यपि सूत्रे तस्य

हान्दसत्वेनैव व्यवस्थापनीयत्वेनेतरव्यवस्थायाऽपि तेनैव
 सिद्धे सूत्रे वैयर्थ्यमिति हान्दसत्वादेर्भावः । मतुपा
 तु भाषासाधारणेन व्युत्पादितोऽर्वन्शब्दो यथेच्छं स्वादौ
 यथोक्तव्य इति न तु मघोनच्चादेशस्य मतुपा प्रत्याख्यानम-
 तुपपन्नं रूपे स्वरे च वैलक्षण्यात् । तथाहि । चादेशपक्षे
 दीर्घविधौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्मघवन्निति रूपं
 मतुपि तु मघवानिति । अन्नुन्नित्यादिना निपातितस्य
 कनिप्रत्ययान्तस्य मघवन्शब्दस्य चादेशे वकार उदा-
 तः । मतुपि ह्रस्वनुङ्भ्यामिति प्राप्तस्यापि मतुप
 उदात्तत्वस्य न गोश्वन्नितिप्रतिषेधाद्वकाराकार इति । अ-
 तुपपन्नं च कैयटाद्युक्तं मघोनश्छान्दसत्वं श्वनुन्निति
 निपातितस्य भाषाविषयत्वे बाधकाभावादिति चेत् ।
 उच्यते वार्त्तिककारीयप्रत्याख्यानानुरोधेन चादेशप-
 क्षेऽपि बाहुलकादीर्घे संयोगान्तलोपो नासिद्ध इति
 न रूपभेदः । बाहुलकादेव च घकाराकार उदात्त
 इति न स्वरभेदः । नच प्रत्याख्यानानुरोधेन चादेशश्छ-
 न्दोभात्रविषय इति कल्पतां तथा च मतुप्यपि छन्दसि
 बाहुलं छन्दसीति दीर्घाभावस्वरव्यत्ययाभ्यां चादेश-
 समानरूपस्वरं मघवन्नित्येव कुतो न कल्प्यत इति वा-
 च्यम् । भाषासाधारण्येन प्रतीयमानस्य चादेशस्य मतुपा
 भाषासाधारणेन प्रत्याख्याने हान्दसत्वकल्पनाया गौर-

वग्रस्तत्वात् । बाहुलकाश्रयणस्यावयोः समानत्वात् ।
 च बाहुलकाश्रयणेऽपि त्रादेशानुरोधेन मतुबन्त ए
 रूपस्वरकल्पनाऽस्त्विति वाच्यम् । यथोत्तरं सुनीन
 प्रामाण्यमिति वार्तिकस्वरसानुरोधेन सौत्रादेशपक्ष
 एव बाहुलकाश्रयणमित्यादरस्य युक्तत्वात् । अत एव व
 न्दसीवनिपौ चेति वार्तिके मघमस्यास्तीति मघवा
 बहुलमित्येतन्न कर्त्तव्यं श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघ
 शब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति
 कैयटोऽपि संगच्छते । अन्यथा भाषायां शब्दद्वयसि
 कथनस्य प्रकृतानुप्रयोगापत्तेः । मघोनश्वकान्दसत्त्व
 भिधानं तु वनिबन्तमघवन्शब्दाभिप्रायमिति स
 निरवद्यम् । अत्रेदं निर्गलितम् । मघवन् शब्दोऽन
 दात्तो भाषासाधारणः । वनिबन्तमध्योदात्तश्चान्दसः
 मघवन्शब्दो मध्योदात्तो भाषासाधारण इति ॥

पथिमथि—।

यत्तु ननु गुणा अभेदका इति पक्षे सूत्रेऽनुना
 कोच्चारणे ऽप्यान्तरतम्यादनुनासिकः स्यादित्याशङ्क
 ह । आ आदित्युक्ता गुणानामभेदकत्वेऽपि शुद्धैक
 क्तोः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसङ्ग इति त्वसङ्गतम् । अभेदव
 दोषस्य दुरुद्धरत्वात् एका व्यक्तिर्गृह्यत इत्युक्त्या

व्यक्त्यन्तरं न निर्दिष्टमित्यर्थः फलितः स च गुणनां भेद-
कत्वे सत्येव संगच्छते नान्यथेति । तत्तुरगारूढस्य तुर-
गविस्मरणमनुसरति इति ॥

इतोऽत्—।

अत्रेत इति तत्परत्वं पन्थानमिच्छति प्रतीयति अ-
स्मात् क्विप्यल्लोपयलोपयोः स्वादौ पन्थाः पन्थियावित्या-
दिरूपेऽत्वाभावार्थमिति केचित् । तन्न । प्रथिमथ्युमु-
क्षामादित्यात्वे सुबिधौ नलोपस्यासिद्धत्वेन न स्यात्वे सौ
पन्थया इति रूपं स्यादिति कथं पन्था इत्युक्तिरिति
तावच्चिन्तनीयम् । न च बहिरङ्गपरिभाषया ऽत्वस्या-
सिद्धत्वान्नलोपप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । एवं बहिरङ्गपरि-
भाषया पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य बाधे ॥

“शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजठत्तथा ।

मतो वत्वे भ्रूलो जप्तवे गुडलिरामान्निदर्शनम् ॥”

इति पूर्वत्रासिद्धे वचनप्रयोजनस्यासिद्धिप्रसङ्गा-
त् । किञ्च अल्लोपस्य स्थानिवत्वात् न्यादेशाप्रवृत्तौ
पन्थियावित्याद्यपि चिन्त्यम् । न च कौ लुप्तं न स्था-
निवदित्यल्लोपस्य स्थानिवत्वाभावः । क्वौ विधिं
प्रतीत्यस्यैवोत्सर्गत आश्रयणात् । न तु कौ लुप्त-
मित्यस्य । तस्य क्वचिदेव सखीः सुतीरित्यादौ यणा-

द्यप्रवृत्तये आश्रयणात् । अभ्युपगतं चेदं दीधीवेवी-
 टामित्यत्र पिपठिषीत्यादिसिद्धये कैयटेन । न
 चेत् इति तत्परकरणादिह्यपि कौ लुप्तमित्यस्याश्रय-
 णां हरदत्तेन तत्कारस्थोच्चारणार्थत्वाश्रयणात् । आ-
 चारक्वियनुनासिकस्य क्लिप्तलोरिति दीर्घे नामधातौ
 भवदुदाहृते ततः कर्तरि क्विपि पथीनित्यत्र तत्सार्थ-
 क्वाच्च । वस्तुतः शाविति नियमादिह न दीर्घ इति तत्र
 वक्ष्यते । अत एव प्रकाशेऽत्रैव इति सूत्रे इकारान्ता
 एवैताः प्रकृतय इति कौमारमते आचारक्विवन्तात्ति-
 प्शपोर्लघूपधगुणे पथेनतीत्यादि न स्यादिति परिण्ड-
 तचरणाः । तस्मात् पथीः पथ्यावित्यादि प्रकाशोक्तमेव
 साधु । दत्वं श्रुत्वं भृज्जाविति प्राञ्चः । न च श्रुत्वे
 दत्वमसिद्धमिति पूर्वं श्रुत्वं पुनर्दत्वमिति वक्तुं युक्तम् ।
 भलां जश् भूमीति निर्देशेन शस्य न जश्त्वमिति ज्ञा-
 पनेन भृज्जतीति निर्देशोपपादनाय दत्वश्रुत्वक्रमाव-
 श्यकत्वेन श्रुत्वे दत्वं नासिद्धमिति कल्पनात् । एतच्चैकयो-
 गनिर्दिष्टानामित्यत्र सीरदेवष्टौ स्पष्टम् । त्वमहमित्यत्र
 शेषे लोपोदाहरणे त्वमतो गुण इति पररूपोदाहरणं
 केषाञ्चिदसङ्गतम् । पररूपस्यान्तरङ्गत्वेन पूर्वं प्रवृत्तत्वा-
 त् । स्वपरग्रन्थविरोधाच्च ॥

साम—।

गौणतायां सुडभावान्नायमिति केचिदिति मूल-
मुपादाय साम इति यद्यपि सुङ्ग्रहणं न स्थानि-
विशेषणं बाधात्तथाप्युपलक्षणं तु भवतीत्यादिनो-
क्तिसम्भावस्तन्मतस्य प्रकाशे स्पष्टः । तत्र केचि-
दित्यस्तरणे भाष्यादिविरोधः अत एव प्रकाशः ।
तथा च भाष्ये साक्षादुदाहृतमतित्वाकमतिमाकमि-
तीति । एवञ्चैतद्दूषणायासः केषाञ्चिन्मुधैवेति बो-
ध्यम् ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठी-।

इहापादादौ किम् । युष्मान् रक्षतु गोविन्दोः
ऽस्मान् कृणाः सर्वदावत्विति प्राञ्चः । वैदैरशेषैः
संवेद्योऽस्मानित्याद्यन्ये । तदुभयं चिन्त्यम् । गोविन्दोऽ-
स्मानित्यादौ संध्यभावेऽस्मानित्यादेर्नवाक्षरत्वेनानुष्टुप्पा-
दत्वाभावेन सम्यौ चौभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्य-
स्मदोऽभावेन कथमिदं प्रत्युदाहरणमिति । तस्माद्युष्मद-
स्मदोर्द्वयत्वेन पाठे सर्वदेत्यत्र च सदेति पाठे युष्म-
दस्मदुदाहरणमिति बोध्यम् । अतएव ॥

“रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं मधुसूदनः ॥ ”

इति काशिकायामुदाहृतम् । प्राचांमुक्तावेकवाक्यस्थपदात् परत्वाभावस्तु नाशङ्क्यः । गोविन्दो युष्मानस्मान् रक्षत्वित्येकवाक्यत्वात् । कृष्ण इत्यादिस्तपदादित्वसंपादकत्वात् ॥

पश्या - ।

यत्तु दर्शनमिह ज्ञानमात्रमदर्शनं लोप इत्यत्र यथेति तन्न । अग्निचिदादौ क्तिपादिनां लोपेऽपि ज्ञानस्य सत्त्वाददर्शनमित्यत्र दर्शनशब्देन ज्ञानमात्रग्रहणायोगादिति ॥

सपूर्वायाः - ।

यत्तु हरिस्त्वां त्रायते स मामित्यत्र त्रायत इति क्रियानुषङ्गाभ्युपगमेऽप्येकतिङ्वाक्यमिति परिभाषितैकत्वानपायादिति केचित् । तच्चिन्त्यम् । तथा सत्ययं दण्डो हरानेनेत्यत्रास्तीति गम्यमानक्रियया दण्डस्य पृथगन्वयेऽप्युक्तपरिभाषितैकवाक्यत्वानपायाद्वरेत्यस्य तिङ्ङितिङ् इति निघाताप्रप्तेः ॥

चौ ।

यत्तु लुप्ताकारनकार इति तत्राकारलोपेन नका-

रलोपस्याद्विप्तत्वात्तत्कथनं व्यर्थम् । सुष्टुडित्यत्र ब्रञ्चेति
षत्वं स्फोरिति सलोप इत्यसङ्गतम् । सलोपं प्रति षत्व-
स्यासिद्धत्वात् पूर्वं सलोपस्योदाहर्तुमुचितत्वात् ॥

वसौः संप्रसारणम् ।

यत्तु च्छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां भवन्तीति मा-
सश्छन्दसीति सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्य जग्मुषः
तस्थिवांसमित्यादौ भाषायां क्वसुरूपपादनीय इति
तन्न । पदन्न इति सूत्रे भाषासाधारणमिति व्याख्यान-
स्य प्राबल्योपवर्णनेन मासश्छन्दसीत्यस्याज्ञापकत्वात् ।
तस्मादुक्तकवस्वर्थं ऊग्रुवोरिति शुग्रहणं सामान्या-
पेक्षं ज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ।

नहो धः ।

यत्तु द इत्येव नोक्तं सन्नद्धमित्यत्र रदाभ्यामिति
नत्वापत्तेः । भ्रष्टथोरित्यनापत्तेश्चेति । तच्चिन्त्यम् । दो
दहोरित्यत्र स्वयं स्वीकृतदान्तपक्ष इव संनिपातपरि-
भाषया नत्वानापत्तेः । धग्रहणस्य अवगार्यत्वे नैवावश्य-
कत्वाच्छङ्काया निर्दलत्वापत्तेः । उत्तरे एतदनुक्तोर्न्यून-

त्वाच्च । न हि भवन्मते भ्रष्टस्थोरिति कर्ते जश्त्वं स
 भमुक्तपरिभाषाविरोधात् । यदि तु प्रकृतसूत्राति
 ष्ट्या नत्वादेरसिद्धत्वेन तद्दृष्ट्या संनिपातविघाता
 वात् परिभाषाया अप्रवृत्तिरत एव जग्धमित्यादौ स
 पातेन जग्ध्यादेशे तन्निमित्तं तस्य धत्वम् । अत एवेकीय
 चीत्यनन्तरं मय उज्जो वेत्येव सिद्धे यथास्थितसूत्रं कि
 मित्यादौ वत्वस्यासिद्धत्वद्वारा ऽनुस्वाराभावार्थमि
 कारः । अन्यथेकीयणचीत्यनन्तरं पाठेऽप्युक्तपरिभाषा
 ऽनुस्वाराभावसिद्धेरलग्नतापत्तिः । अत एव दो द
 रित्यत्र दान्तधान्तपक्षौ दर्शितौ भाष्ये । अत एव
 स्यङ्वासैङ्गमित्यादौ जश्त्वादुपन्यस्तं माधवादिरी
 विभाव्यते विभाव्यतां नाम नञ्वेतावता पूर्वापरस्व
 न्यविरोधः परिहर्तुं शक्यः इति दिक् ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

यत्तु विमलद्युग्धेऽभलन्तत्वान्न नुमित्युदाह
 वाःशब्दे तदुपन्यसनं तदनवधानात् । विश्वसृडा
 प्रतिविधेयमिति प्रक्रिया । तत्रादिना देवेडुपयडादि
 प्रतिविधानं च कास्यच्सूत्रे सृजिदृशोरिति सूत्रे चोप
 द्कास्यति रज्जुसृङ्म्यामिति भाष्यप्रयोगात् कत्ववि
 षत्वमभ्युपगम्यत इति । यत्तु ब्रह्मादिसूत्रे सृजियज

पदान्ते षत्वं कुत्वापवाद इति खगृत्वजोस्तु निपातना-
 देव कुबमस्यवच्छब्दस्य ते रौणादिके च्चत्वात्यये बोध्य
 इति किन्प्रत्ययस्येति प्रत्ययग्रहणप्रयोजनत्वेन भाष्य-
 कदुपन्यस्तस्य मानोऽसृगित्यत्र सृजेः कुत्वस्यैवं सत्यनु-
 पपत्तिः । पदान्तत्वाभावे भल्ल्यस्त्राक्षीदित्यादौ साव-
 काशस्य कुत्वापवादत्वाभावाच्च । न च पदान्ते षत्वमप्र-
 वादः श्रयक्तादृशलक्षणाभावात् । न च कुत्वस्यासिद्धत्वात्
 षत्वमिति वाच्यम् । स्पृग्दृग्गादिष्वपि षत्वापत्तेः ।
 प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तत्र कृतेऽपि तस्य जशि वस्य कुत्वमि-
 ति तु प्रकृतेऽपि समानम् । खगृत्वजोर्निपातनात् कुत्व-
 मिति तु प्रकृतेऽपि समानम् । खगृत्वजोर्निपातनात्
 कुत्वस्त्रीकारेऽप्यपत्तेः । पदान्ते प्राप्तस्य
 कुत्वस्य पेश बाधे प्रसक्ते कुत्वप्रतिलवमाचमनेन नि-
 पात्यत इति पदान्तमात्रविषयं कुत्वमिति चेन्न । तत्स-
 न्नियोगेन निपातितस्य सृगित्यमागमस्यापि पदान्तवि-
 षयतापत्तेः । सन्नियोगपरिभाषाविजडं किञ्चित् पदा-
 न्तविषयं किञ्चित्सर्वविजयमिति तद्युक्तिं विनाऽभ्युपग-
 न्तुमशक्यमिति ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

स्वरादेर्वाधकोन्तोदात्तत्वं काशिकायामुक्तम् ।
 ऋधगित्यादिलक्ष्यविरोधादिति केचित् । ऋधक्
 मस्वस्तय इत्यादावन्तोदात्तस्यापि ऋधः पाठादं
 गिकमन्तोदात्तत्वमङ्गीकृत्य व्यत्ययेन क्वचिदाद्यु-
 त्वकल्पनात् काशिकोक्तान्तोदात्तत्वसामञ्जस्यात् ।
 माङ्ग्नमोः स्वरादिषु पाठः सत्ववचनत्वेऽप्यव्यय-
 इत्यत्र लक्ष्मीवाचकस्य माशब्दस्याव्ययत्वापत्ति-
 दूषणं तद्रभसात् । तस्य माङ्त्वाभावात् ॥

कृन्मेजन्तः ।

पिबध्या इत्यत्र कर्त्तरि श्रविति तद्रभसात् ।
 व्ययकृतो भाव इति सिद्धान्तादिति केचित् । तद्भा-
 नवबोधात् । तत्र हि कर्त्तरि श्रविति सूत्रोक्तं
 तथा च यकि प्राप्ते व्यत्ययेन श्रविति तेषां भाव-
 स्वस्यैव परशबनुक्तन्यूनतेति दिक् ॥

इत्यव्ययानि ।

वनो र च ।

यत्तु वन्नन्तात्तदन्ताच्चेति व्याख्यातम् । तत्र वन्न-
 दिति व्यर्थं व्यपदेशिवद्भावेन वन्नन्तान्तादित्यत-
 वन्नन्तस्यापि ङीष्प्रसङ्गात् । व्यपदेशिवद्भावो ऽ-

तिपदिकेनेत्याश्रयणे टिट्टादिसूत्रेऽपि तथा वाच्यं स्यात् ।
तदन्तविधिसङ्गावादसम्भवयुक्तिकं च । अन्यत्र स्वयं तथा
व्याख्यानेन विरुद्धं च ॥

प्रत्यय—।

ननु निर्दिष्टपरिभाषया आपोऽव्यवहितपूर्वस्यात्
इत्यर्थलाभात् सर्विकेत्यादावसंभवः । न च वचनसाम-
र्थ्यादिह ककारातिरिक्तेनाव्यवधानमाश्रीयत इति वा-
च्यम् । कात्पूर्वस्य व्यवहितसाधारणास्याश्रयणेन वचन-
सामर्थ्यादस्विकेत्यादावेकादेशात् पूर्वं भवति इत्वमिति
कल्पनस्यापि संभवादिति चेन्न । न यासयोरिति ज्ञा-
पकान्न चेत्युक्तकल्पनस्यैवोचितत्वादिति ॥

त्यक्त्यपोश्च ।

इह कौमुद्यां दक्षिणस्यां जाता दक्षिणा-
त्येत्युक्तं तन्न विग्रहवाक्यं किन्तु अर्थकथनम् । त्यग्वि-
धावव्ययसाहचर्यादाजन्तदाक्षिणाशब्दात्त्यग्विधानादि-
ति बोध्यम् ॥

यजश्च ।

यत्त्वकारलोपे कृते हलस्तद्धितस्य हल उत्तरस्य
तद्धितयकारस्योपधाभूतस्येति कैश्चिदुक्तम् । तत्र उप-

धाभूतस्येति व्यर्थम् । न च यस्येतिलोपलस्याभीय-
त्वेनासिद्धत्वादीत्यस्य हल उत्तरस्य तस्याभावात्तदर्थं
तदिति वाच्यम् । वचनसामर्थ्येनाह्वोपस्यासिद्धत्वाभा-
वात् । कथमन्यथा आप्तस्येत्यत्रोपधाभूतस्येति तैर्नानु-
वर्तितम् । किञ्चैवं सत्यलोपे ह्यते हलस्याद्वितस्येति कि-
मर्थमुदाहृतम् । न ह्युपधालोपस्याह्वोपापेक्षा प्र-
त्युत परत्वादुपधालोप एव प्राशुदाहर्तुमु-
चितः । नन्वनयोः परस्परसंसिद्धत्वेन प्राशुदाहरणे
कामचारः त्रिप्रतिषेधस्य आभीयासिद्धत्वे जनसन-
खनामिति सूत्रे भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वात् ॥

काण्डान्तात् ।

यत्विह द्विकाण्डेत्यत्र द्वयसचो लुगित्यनूद्य प्रथमश्च
द्वितीयश्च लध्वमाने मतौ ममेति सिद्धान्तादुक्तमि-
ति । तजुरुषस्याङ्गुलेरिति च सूत्रे द्वयङ्गुलमित्यत्र द्वि-
गोर्नित्यमिति द्वयसचो लुगिति । तत्परस्वग्रन्थविरो-
धादुपेत्यम् । अन्यत्तु प्रक्रियाप्रदीपादवधेयम् ॥

पुरुषात् प्रमाणे-।

द्विपुरुषवृत्तिभ्यामित्यत्र पञ्चमनेन वार्तिकान्त-
रेण लुगित्यनूद्योक्तसूत्रस्य भाष्यवार्तिककाराभ्यामस्य-

ष्टत्वादिदमयुक्तमिति केचित् । तन्न । एवे चानियोग
इत्यत्रोक्तरीत्या वृत्तिस्थवचनान्तरेण तदर्थात् । उक्त-
सूत्रे हि द्विगोर्नित्यं लुगिति वृत्तौ पठ्यते । व्याख्यातं
च हरदत्तेन अप्राप्त एवात्र लुम्बिधीयत इति ।
यदपि पुरुषात् प्रमाणे इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकी-
त्यनुवर्तते तत्सामर्थ्याल्लुगपि आक्षिप्यत इति तदपि
पुरुषहस्तिभ्यामिति सूत्रे निराकरिष्यामः ॥

केवलमामक—

अवरीभ्यो मथवेत्यत्रावरीशब्दे द्वितीयो वर्णो
दन्तोष्ठ्यो न पवस्य इति हरदत्तः । तत्रापरीभ्य इति
सांप्रदायिकपाठादिदं चिन्त्यमिति केचित् । अत्रे-
यं चिन्ता । अपरशब्दः स्वाङ्गशिष्टमित्याद्युदात्तः
तस्मात् ङीपि सिद्धो अपरीशब्द आद्युदात्तः स्यात्
पठ्यमानश्चान्तोदात्तः । स च कथंचिद्वाहुलकादिना
ङीपा साधनीय इति न प्रकृतोदाहरणं किन्तु शाखा-
न्तरस्थमाद्युदात्तं तच्च दन्त्योष्ठ्याद्वितीयवर्णमिति न
संप्रदायविरोध इति सहृदयैराकलनीयम् ॥

वर्णादनुदात्तात्—

अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तं टिदादीनामिव वर्णस्य

विशेषणं न तु प्रातिपदिकस्य वैयर्थ्यापत्तेः । विभा-
सपूर्वस्येत्यत्र वृत्त्यादौ तथा व्याख्यातत्वाच्च । चेद्यस्या
शलल्येति गृह्यम् । त्रिषु स्थानेषु एणी ऋणीति व्याख्यं-
यम् । पूर्वपदात् संज्ञायामिति च्छान्दसं वा शात्वम्
नारायणवृत्तिस्थं त्रीण्येतान्यस्या इत्यादि वाक्यं तु न वि-
ग्रहः किन्तु तात्पर्यकथनम् । एवं च यथाश्रुततद्ग्रन्थ-
बलादिहानुपसर्जनग्रहणं प्रातिपदिकविशेषणमिति
केषाञ्चिद्धेखो निर्मूल इति ध्येयम् ॥

अन्यतो ङीष् ।

यत्तु कृष्णकपिलेत्यत्र कृषेऽप्येति न प्रत्ययं कषेति
सौत्राद्वातीरिलजिति कैश्चिदुक्तं तदुणादौ स्वयमुदा-
हृतेन कृषेर्वर्ण इति नक्प्रत्ययेन कमेः पञ्चेति क-
म्धातुना च विरुद्धम् ॥

पिङ्गौरादिभ्यश्च ।

श्वानमाचष्टे श्वेवाचरतीति वार्थे णिचः क्तिपो वा
कर्तरि क्तिप् तदोपसर्जनत्वात् डीवभावे निःशुनीत्या-
दि वदन् ङीप् शुनीति प्रकाशः । तत्र णिचि संप्रसा-
रणटिलोपयोरुक्तरूपं दुर्लभमिति केचित् । तच्चिन्त्यम् ।
अत्रत्यकौस्तुभग्रन्थविरोधात् । प्रकृत्येकाजिति प्रकृति-

वाट्टिलोपासम्भवाच्च । न च येननाप्राप्तिन्याये-
नन्तरस्येति न्यायेन च टेरित्यस्यैव बाधान्नस्त-
त इति टिलोपापत्तिर्द्वारैवेति वाच्यम् । णा-
ठवादित्यनेन नस्तद्धित इत्यस्यानतिदेशात् । इष्ठनि
[कार्यं तदतिदिश्यते । न च इष्ठनि नस्तद्धित
त कचिद् दृष्टम् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ तु परत्वाट्टेरि-
त्यैव प्रवृत्तेन तस्य नामधातौ साधवादिभिरुक्तत्वात् ।
॥ न्तरे तु पक्षान्तराभिधानमिति अत्रानुनासिक-
ति कुतो नेत्यादित्वन्यदेतत् ॥

जानपद—

इह नीलगुणविशिष्टवचनो नीलशब्दो नतु तेन
मित्यधिकारे नील्याऽनित्यन्नन्तः अत्र कति ङीप-
प्रकृतित्वेन गुणप्रवृत्तिनिमित्तकस्य प्रथममुपस्थि-
तमादायैव लक्षणस्य चरितार्थत्वात् । एवं यत्कैश्चिन्नि-
अनाच्छादनं चेत् नीलाऽन्येति प्रत्युदाहृत्य नील्या
ता प्राटीत्यर्थः नील्या अन् वक्तव्य इत्युक्तम् । तदनव-
नात् । न ह्यन्नन्ता प्रकृतिर्येन तदुदाहरणमर्थवत्
यथा नील्या रक्ता गोनीली प्रसज्येत । न चेष्टा-
तः । उक्तन्यायविरोधात् ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ।

यत्तु गोपालिकेत्यादिसिद्धये पालकान्तान्नेति कश्चित्पठति । तन्न । निषेधं विना टावभावे पालकान्तवासम्भवात् ॥

इन्द्रवरुण—।

पूर्वसूत्रे केकयीत्यादिसिद्धयर्थं यथाकथञ्चित् पुंयोगो ङीषो निमित्तम् । न तु दम्पतिभाव एवेति सिद्धान्तितत्वात्तेनैव ङीषि सिद्धे आनुको नियमाद्यवनाल्लिप्यामिति वार्तिकम् । दम्पतिभाव एवेति पठंऽपि लिपिगतपुंयोगेन लिपौ वर्तमानाद्यवनशब्दादनेन ङीषपि विधीयते । एवञ्च तस्येदमित्यणो बाधकं ङीषिति कैयटप्रभृतयश्चिन्त्याः । अयञ्चत्रियाभ्यां व स्वार्थे । क्वचित्त्वार्थेत्यादिपाठो भाष्यकैयटवृत्तिप्रदमञ्जर्यादिपुस्तकेषु दृश्यते । तत्र ऋधातावर्धः स्वामिवैश्ययोरित्युदाहृत्याऽन्यत्र श्यत् आर्य इत्युक्त्वा आर्यञ्चत्रियाभ्यामित्यानुङ्गीषाबुदाहरन्माधवो ऽनुकूलः अर्याणीत्यमरस्त्वार्याणीत्येव पठितुं शक्यः । क्वचित्तथैवोपलभ्यत इति न प्रतिकूलः । तत्रार्थः स्वामिवैश्ययोरित्युदाहरन्ती तट्टीका त्वर्थपाठे अनुकूलेति ।

न पुनर्विपश्चितः प्रष्टव्याः । अत्रानुग् ह्रस्वादिरेव
 ववाहक्तव्य इति हरदत्तः । अत्र केचिदनुकि कृते
 रूपप्रसङ्गः । न चाकारोच्चारणसामर्थ्यात् तद्वा-
 । अल्लोपोऽन इत्यस्य बाधेन चारितार्थ्यादिति । तन्न
 तरङ्गपररूपचारितार्थ्यं बहिरङ्गाल्लोपबाधनार्थत्वा-
 त्यनात् । विनिगमनाविरहेऽपि पररूपबाधकत्वस्या-
 यकत्वाच्च । न चाल्लोपबाधनार्थं तवाप्यावश्यकम् ।
 यथा वाणादाङ्गं बलीय इति न्यायेन पररूपात्
 गल्लोपस्यैव प्राप्तेः पररूपाप्राप्तौ तद्बाधकत्वास्यास-
 वात् । तथा चावश्यकत्वादल्लोपबाधनार्थत्वमेवा-
 ति वाच्यम् । भिन्नाश्रयत्वेन स्योन इत्यादाविव
 णादाङ्गमित्यस्येहानुपस्थितेः । नुकाल्लोपोऽन इत्य-
 प्रतिपदोक्तत्वाभावादप्राप्तेश्चेति दिक् ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्-।

यत्तूपसर्जनव्यावर्त्यं शोभना शिखा सुशिखेति तं-
 न्त्यम् । सुपाणिनिट्यर्थादत इत्यत एवैतद्व्या-
 तेः ॥

सख्यशिश्वी-।

इतिशब्दः प्रकारे स च भाषायामित्यस्यान-

न्तरं द्रष्टव्यः । तेन क्वचिच्छब्दस्यपि । आधेनवो धुनय-
न्तामशिश्वीरिति केचित् । तत्रैतौ ङीषन्तौ निपा-
त्यत इति वृत्तिदर्शनादुदात्तः । वेदे त्वादुदात्तपाठात्
कथमनेन सिद्धिः । अत एव वेदभाष्ये सख्यशि-
श्वीति ङीषमुदाहृत्य एतदस्वरसेन शिशुशब्दाच्छ-
ब्दसीवनिपाविति सत्वर्धीये ईप्रत्यये ततो गञ्समासे
चात्राशिश्वीति साधितम् । तत्र ईप्रत्यये ओर्गुणाभा-
वस्त्वयस्मादित्वाच्छान्दस इति तस्य भावः । तस्माच्चि-
न्त्यमेतत् । सखी सदा परिभावेति हरदत्तोक्तमुदा-
हरणमनवद्यम् ॥

जातेः-।

यत्तु गोत्रं च चरणौः सहेत्यत्र गोत्रशब्दमपत्यप्र-
त्ययान्तपरं व्याख्यायौपगवीत्युदाहृतम् । यच्च
व्याख्यायामणन्तङीषं परत्वादयं बाधत इत्यादि ।
तत्कौरव्येति सूत्रे ढक् च मण्डूकादिति अपत्या-
णन्तान्मण्डूकशब्दान्ङीषोऽपवाद इत्यर्थकस्वग्रन्थवि-
रुद्धम् । भाष्यादिविरुद्धं चेति तस्यापत्यमिति सूत्रे व्यु-
त्पादयिष्यामः ॥

ऊढुतः ।

यत्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । प्राचा

तु आदिवद्भावात् स्वादय इत्युक्तम् । तत्रेदं वक्तव्यम् ।
परं प्रत्यादिवद्भावो विधीयते । तथा च इहाप्रत्यय
इति प्रतिषेध एव स्यान्न तु स्वादय इति । तदना-
वधानात् । आदिवत्वेन ह्युल्लेखे लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषया स्वादयः । लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तमेव हि लि-
ङ्गविशिष्टमिति वृत्त्यादौ स्थितम् । स्वस्यैव परं तदना-
श्रयणं उक्तपरिभाषोपन्यासोऽसंगतः स्यादिति सुधी-
भिर्भाव्यम् ॥

संहित-।

शफौ खुरौ ताविव संक्षिप्तत्वादुपचारात् सं-
हितोरुः सैव शफोरुरिति । केचित् । तथा
सति उरुत्तरपदादौपम्य इत्यत एव सिद्धत्वादिह
शफग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । तस्माच्छफशब्दः संहितप-
र्याय इति हरदत्तोक्तिरेव साधुरिति ध्येयम् ॥

शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् ।

इह नृनरयोरिति गणसूत्रम् । तत्रात इत्यनुवृ-
त्त्या नरान्त्याकारलोपेनापहारात् सामर्थ्यात्तदाद्यकार-
स्य वृद्धिः । यत्तु नारि राग्तं लुप्ताकारानुकरणां नरः
अः नरः ना च नरश्च तयोरिति व्याख्यानम् । नरशब्दस्य

जातिवाचिन इह ग्रहणाभावे कथं तस्मान् ङीन् । न च
जातेरिति स्त्रियामिति चाधिकारान्नरित्यस्य जाते
स्त्रियां । वृत्तेस्तद्वृटितान्नरशब्दादेव ङीनिति वाच्यम्
तथा सति वानरादिशब्देऽपि ङीन्वृद्धोः प्रसङ्गात्
न चायं समुदायोऽवयवेन व्यभिचरतीति न्यायेन
वानरादिव्यावृत्तिः । अकारविशेषणनरि तस्य ङीनि
प्रकृतित्वेनान्वयाय पृथगनुसन्धानस्य क्लिष्टत्वात्
उक्तरीत्यानुपपत्तिपरिहारस्य सुसाधत्वाच्चेति विभा-
वनीयम् । अत्र पुत्रशब्दः पठ्यते । तेन पुत्नीव हर्ष-
हृदये तनोतीत्यादिसिद्धिः । अत एव वा सूतकापु-
त्रकावन्दारकाणामिति प्रत्ययस्यादिति सूत्रस्थवा-
चिके पुत्त्रिकाशब्दे ङीन् इवर्णस्य पक्षेऽकारविधा-
नार्थं वा अ इति प्रक्षेपः । अन्यत्र नित्यत्वबाधनाय
पक्षेऽकार इति आकरः । एवं सति कारे सत्या-
गदस्येति सूत्रे सूतोग्रराजभाजकुलमेरुभ्यो दुहितु-
पुत्रङ्वेति वार्त्तिकं व्यर्थमिति केचित्तन्न । नादिन्या-
क्रोशे पुत्रस्येत्यत्राभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन प्रसि-
द्धपुत्रग्रहणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङीनन्तस्यापि ग्रह-
णमिति स्थिते ङीनन्तेन सूतपुत्रादिसाधने सूत-
पुत्रादिनीत्यादौ नादिनीति द्वित्वनिषेधः स्यात्
स मा भूदिति सतीत्येति वार्त्तिकारम्भादिति । किं च

पुत्रः पुंश्व इति पुंवाचकेभ्यः परस्योत्तरपदस्य पुत्र-
 द्याद्युदात्तो विधीयते । स च डीनन्तपुत्रीशब्देन
 सूतादीनां समासेऽप्युक्तन्यायेन भवति । न भवति
 इहितुः पुत्रडादेश इति स्वरभेदोऽपि वार्त्तिकप्रयो-
 जनम् । अत एवोक्तं प्रक्रियाप्रकाशे । स्वरे विशेष इति ।
 तत्र यद्यपि राजपुत्रीत्यत्र नाचार्यराजेत्युत्तरपदाद्युदा-
 त्तत्वे पुत्रडादेश इति पक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
 डीप उदात्तत्वे च विशेषाभाव इति वार्त्तिके राजशब्दो
 नैतत्प्रयोजनकस्तथापि तत्रोक्त एव प्रयोजन इति
 मन्तव्यम् । किंच निरनुबन्धकपरिभाषयोक्तसूत्रयोः
 प्रसिद्धपुत्रशब्दग्रहणं न त्वादेशपुत्रङ्ग्रहणमित्युक्त-
 प्रयोजनं स्पष्टमेवेति ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

प्रातिपदिकार्थ—।

अत्र परिमाणं प्रातिपदिकार्थः तत्र च प्रत्ययार्थो
 भेदेन प्रकारस्तद्वितार्थदेवतायामिव तेन द्रोणी
 ब्रीहिरित्यत्र द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिच्छिन्नी ब्रीहि-
 रित्यर्थ इति केचित् । तन्न । द्रोणं ब्रीहिमानयेत्या-

दाविवेहापि द्रोणपदस्य तत्परिमितलक्षणवैवोपप
 प्रथमायाः परिमाणार्थत्वे मानाभावात् । न
 परिमाणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । द्रोणपरिमित
 लक्षणायां परिमिताद्यंशस्य नियतोपस्थित्यभा
 प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् । तन्मात्रे विधीयमाना प्र
 मा न स्यादिति परिमाणमात्राधिक्ये प्रथमाविधानं
 तत्सार्थक्यात् । न च गौर्वाहीक इत्यत्र मुख्यार्था
 गोशब्दात् प्रथमोत्पत्तौ वाहीकसामानाधिकरण्ये सदृ
 लक्षणायामपि कृतायाः प्रथमाया इव प्रकृतेऽपि द्रो
 शब्दोत्तरप्रथमाया अपि व्रीहिसामानाधिकरण्ये द्रो
 शब्दलक्षणायामप्यनिवर्त्तनमिति किं परिमाणोक्त्ये
 वाच्यम् । एवं रीत्या परिमाणग्रहणस्य हरदत्तादि
 प्रत्याख्यातत्वात् । न चोक्तविषयिताशाली बो
 लक्षणयोपपादयितुमशक्य इति परिमाणो प्रथमाविध
 नमावश्यकमिति वाच्यम् । द्रोणो व्रीहिरिति वाक्यं
 उत्तरपरिच्छेद्यत्वसम्बन्धेन द्रोणरूपपरिमाणप्रकार
 व्रीहिविशेष्यकबोधवानित्यनुभवस्य प्रामाणिकैर
 क्तेः । व्रीहिपरिच्छेदकसंदेहनिवृत्तेस्तु लक्षणया अ
 देन द्रोणपरिमितप्रकारकव्रीहिविशेष्यताकबोधा
 यूपपत्तेः । अन्यथा परिमाणप्रत्याख्यानं तैरपि वच
 माणां कथं सङ्गच्छेतेत्यलम् । यत्तु तद्वितार्थकदेवतार

मभेदेन प्रकृत्यर्थोऽन्वेतीति तन्न । सास्य देवतेत्यत्र दे-
वतायाः प्रकृत्यर्थोपाधित्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावात् देव-
तावाचकात् प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे प्रत्यय इति भवद्भि-
रन्यैश्च सूत्रार्थविवरणादिति ॥

इति प्रथमा ।

कर्तुरीप्सित—।

कर्तुरिति तस्य वर्त्तमान इति कर्तरि षष्ठी ।
यद्यपि कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्ग्रहणं तद्धितप्रयोगे
षष्ठी मा भूदिति कृतम् । तेन व्याकरणं प्राज्ञ इत्यादौ
न षष्ठी तथापि तस्येति षष्ठी तद्धितप्रयोगे वर्तत
एव तत्र तदुत्पत्तौ बाधकाभावात् । एवं च गदमदेति
सूत्रे यम्ग्रहणं मोरदुपधादिति यति सिद्धेऽपि सोपस-
र्गाद्यमेर्निवृत्त्यर्थमिति स्थिते त्वया नियम्येत्यादौ
नियमे साधुरिति तद्धितो यदित्युत्का कथं त्वयेति
तृतीयेति पूर्वपक्षे केषाञ्चित् समाधानान्तराभिधानं
व्यर्थमिति ध्येयम् ॥

अकथितं च ।

दुह्याच्यर्थरुधिप्रच्छिचिब्रूशास्त्रिकर्मयुक् । निहृ-
 क्षमन्यवहदण्डग्रहमुष्पचकर्मभाक् । अत्र केचित् ।
 यत्तु द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठ इति प्रका-
 शमनूद्य तद्रभसादिति वचनं तदेव रभसकृतम् ।
 भाष्यादिविरोधात् । तथा हि कर्तुरीप्सितेति सूत्रे
 तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगोपपत्त्यर्थत्वात्तण्डुला-
 नां विक्लेदने ओदनस्य कर्मत्वमिति भाष्ये व्युत्पादितम् ।
 पचेद्विकर्मकत्वे तु किमेतद्वर्णनलक्षणेनेति । अत एव
 प्रकृतसूत्रे करणाधिकरणयोस्तु पचादिरवकाशो न हि
 तत्रास्य प्रसङ्गो दुह्यादिपरिगणनादिति हरदत्तः
 कैयटोऽपि कर्मवत्सूत्रे दुहिपच्योरिति वार्तिके उदु-
 म्बरफलानि पच्यते इत्यत्र कर्तुरुदुम्बरस्य कर्मस्य क्रि-
 यत्वाभावात् सकर्मकत्वाच्चाकर्मकत्वेऽप्राप्तेऽयं विधिरि-
 त्युक्त्वा अन्यतमत्वेन द्विकर्मकः पचिः तेन कर्मणा तुल्य-
 क्रियत्वेऽपि सकर्मकादेव सूत्रेणाप्राप्तिरित्युक्तम् ॥

उभसर्वसोः । उभशब्देनोभयशब्दो लक्ष-
 ते उभशब्दात्तसोऽसम्भवादिति प्राञ्चः । केचित्तु छति-
 विषयेऽयच्प्रवृत्तावपि उभयशब्दाद्विहितो यस्तदन्व-
 मस्त्येवेति यथाश्रुतं साध्विति । तन्न । छतिविषये च

। प्रवृत्तिर्हि वृत्ते प्राक् न तु पश्चात् । तथा सति साकच्का-
भयशब्दादयच्च उभयकपुत्र इति स्यात् कसहितात्तु
उभयकपुत्र इति वैषम्यं स्यादिति काकचोर्नास्ति विशेष
ति सर्वादिसूत्रस्योभयशब्दप्रत्याख्यायकभाष्यविरोधः ।
तु कथं धिङ् मूर्खेति सम्बोधनपदस्य क्रियान्वयस्य
। गोवोक्ततया धिक्शब्दप्रयोगाभावात् । क्रियापदं च
। चिच्छ्रुतं क्वचिद्विज्ञप्तमित्यन्यदेतत् तथाच मूर्ख-
म्बोध्यकं निषिद्धाचरणादि निन्द्यमित्यर्थ इति ।
न । सम्बोधनपदस्य क्वचित् क्रियान्वयित्वेऽपि सर्वत्र
यात्वं मानाभावात् ॥

कालाध्वनोः-।

मासस्य द्विरधीते । यत्तु कृत्वोर्थप्रयोग इति
। ओत्याहुस्तन् । तत्र हि शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरहो
। जनमिति कृदन्तेन समासनिवृत्तेरेव फलत्वात् ।
स्मात् षष्ठी शेष इति सूत्रेणैव षष्ठीति तत्त्वमिति ।
न । अनेन षष्ठीविधाने हि अस्याः षष्ठ्याः प्रतिपद-
। धानत्वात् प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते समा-
निवृत्तिरिति कृत्वोर्थसूत्रविधायकत्वावश्यकत्वे तिङ्-
। प्रयोगेऽपि परत्वाद्नेनैव षष्ठ्या उचितत्वात् ।
दुक्तम् ॥

कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।
 प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥ इति ।

इति द्वितीया ।

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिते प्रौढमनोरमाखण्डने
 द्वितीयाकारकप्रकरणं समाप्तम् ॥

